

ભગતસિંહ અને

લાહોરનું કાવત્રું

પ્રકાશક

કપિલપ્રસાદ મહાસુખબાઈ દવે

૨૭ ખાપાસાચીનીપોળ, સાંકડીશેરી

અમદાવાદ

મુદ્રણસ્થાન : વર્તેત મુદ્રણાલય, ઘીકાટારોડ : અમદાવાદ

મુદ્રક : શ્રીમનલાલ પુસ્તકલાલ મહેતા

નિવેદન

સમસ્ત દિન્દમા આજે ઠેરઠેર વિપ્રાવના લાલુદાર વાગી રહ્યા છે. દેશના સુવક વર્ગમાં છેલ્લાં દમ વર્ષથી ગ્રામ્યેશની જે તકાવ પેદા થઈ છે, તેનું સુદર પરિણામ આજે આપણી નગર સમક્ષ તરી રહ્યું છે. આત્યાર સુધીમાં અનેક વીરોએ દેશસેવા અર્થે પોતાની કાયા કુરબાન કરી છે અને હરતે મુખે ફાંખીના મચ્છાને આશિંગન કર્યું છે. આ પૈકી સરદાર ભગતસીંહ તથા તેમના માધીઓનું નામ. આજે દિન્દમા ધનિદામમાં અમર બન્યું છે. તેમણે દેશસેવાના કાર્યમાં પોતાનીમાન્યતા મુજબ ગીરીતે ઝંપલાવ્યું તે, તેમની જીવનગાથા તથા લાહોર કાવત્રા કેમની ઉત્પત્તિની કીર્તિ થઈ તેનો એક હુંક ધનિદામ વિવિધ સામગ્રીના આધારે આ નાના પુસ્તકમાં અભાવેશ કરવા પ્રયામ કર્યો છે, અને મને આશા છે કે માગ આ એક અદ્ય પ્રયામની યતના કરે કરે.

સ્તનપોળના નાકે
માંપીરોડ
અમદાવાદ

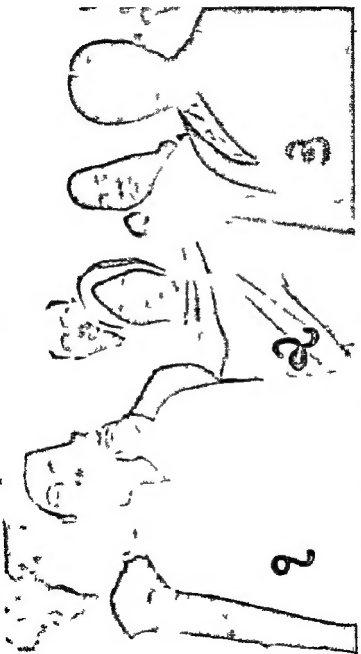
પ્રકાશક :
કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે

આ એ મીનીંગ તાગે ગોડા રમત રકી નાના હા ગાંગી માથે આ રાના પાની મધ્ય મમિતિ

Page 11 of 11

Fig 1: The figure shows the results of the analysis of the data from the 11th and 12th of the 19th century.

વીર ભગતસિંહ

અને

લાહોર કાવત્રા કેસ

હિન્દમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમ્યાન હિન્દમાતાને ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરનાર,

વીર પુત્રને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાની કાયાની કુરબાની વીર પિતાની અંજલિ કરનાર અને ફાંસીને માંચડે હસ્તે મુખે લટકનાર એવી કેટલીય વ્યક્તિઓ હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે.

એ વીર પુરુષોની જીવનકથા ક્યારે પ્રસિદ્ધ થશે એ તો આજે કદાપી શકાય તેમ પણ નથી. તેનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તેમણે માતૃભૂમિના ઉદ્ધાર માટે અખત્યાર કરેલી નીતિ તેઓ પ્રગટ કરી શકે તેમ ન હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એમ પણ માની શકાય કે તે પ્રસિદ્ધ થયાથી તેઓને પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે ભય જણાતો હોય. અનેક વીરોએ અનેક પ્રસંગે હિન્દ માતાની મુક્તિ માટે અવનવા પ્રયાસો કરેલા જ છે. સરદાર ભગતસિંહ તથા તેમના અનેક સાથીઓ પણ આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા, પરંતુ છેલ્લા થોડા સમયના બનાવથી જ તેઓ પ્રકાશમાં આવી શક્યા છે. આજે સારો દેશ એકી અવાજે તેમની દેશભક્તિ અને અપૂર્વ હિંમતનાં મુક્ત કંઠે પ્રસંસા કરી રહ્યો છે. તેમણે તો દેશની જનતાના અંતરના અવાજનો સ્પષ્ટરીતે સરકારને પડકાર કર્યો છે. તેમણે પોતાનું જીવન માતૃભૂમિને અર્પણ કર્યું છે અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે મરી શીટવાની તેમની અજબ દેશભક્તિનાં ગુણગાન આજે દેશના અનેક આગેવાનોએ પુકી રીતે ગાયાં છે એ કે તેમની નીતિ સામે ફટલાકની નાપસંદગી છે.

ભગતસીંહિ બાળપણથીજ પોતાનું જીવન દેશની સેવા અર્થે ' અર્પણ
 કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેણે પોતાની એ બાવનાને ' પોતાના
 જીવનમાં શી રીતે ઉતારી તે આ પુસ્તકમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મળી શકે
 તેમ છે. જે સમયે ભગતસીંહને જન્મ થયો તે સમયે તેમના પિતા
 સરદાર કૌસનસીંહ જેલમાં જ હતા. સરદાર કૌસનસીંહ પણ આજે
 પોતાના વીર પુત્રના અદ્ભુત બલિદાન માટે ગર્વ ધારણ કરે છે.
 ભગતસીંહ ગયા છતાં તેમની મુખમુદ્રાપરની વીરતા આજે સહેજે તરી
 આવે છે અને કરાંચીની મહાસભામાં ન્યારે તેમણે પોતાના પુત્રના
 ઇતિહાસની ગાથા ગાઈ અને ગંભીર તથા વીરને જાણે એવી શૈલીમાં
 ન્યારે હયા સ્થાનકેથી પ્રવચન કર્યું તે પ્રશ્ન તો જેણે જોયું હશે તે
 કદાપિ ભૂલી શકે તેમ નથી. તેમણે તો ભરસલા વચ્ચે જણાવ્યું કે
 “ ભગતસીંહને મૃત્યુનો કંર ન હતો. તેણે તો દેશ માટે મરી શીટવાનો
 નિશ્ચય કર્યો હતો. તેના ન્યારે જન્મ થયો ત્યારે હું તથા મારો નાનો
 ભાઈ અજીતસીંહ જેલમાં હતા. અમે જેલમાં બેઠા બેઠા એ જ પ્રાર્થના
 કરી હતી કે હે ઈશ્વર, તેં જે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે તે પુત્ર અમારી
 માતૃભૂમિ 'આતર' પ્રાણ અર્પણ કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય એવી
 શક્તિવાળો બંનાવજે. તેને શાળામાં મુક્તી વખતે પણ 'મે' તેના શિક્ષકને
 એ જ પ્રાર્થના કરી હતી કે તમે તેને એવી કેળવણી આપજો કે જેથી
 તે દેશને માટે કંઈ ખપમાં આવે. તેણે તે કેળવણી લીધી અને તેના
 પ્રત્યક્ષ પુરાવો તેણે આજે રજુ કર્યો છે. તેણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો
 કે ન્યાંસુધી હિન્દને સ્વતંત્રતાના મળે ત્યાંસુધી લગ્ન પણ ન કરવું.
 આ પ્રતિજ્ઞાને કારણે તે તેના લગ્ન થવાની તૈયારીના આગલા દિવસોએ
 ન્હાસી ગયો અને લગ્ન લગ્નને ઠેકાણે રહ્યાં. ભગતસીંહ સરકારી કાય-
 દાને માન આપતો ન હતો. સરકારના ન્યાય પ્રત્યે તેને વિશ્વાસ ન
 હતો. વડી ધારાસભામાં ફેંકાયલા બેગિંગ કેસ તથા લાહોર કાવત્રા કેસ
 વખતે ન્યારે તેને બચાવ વિષે કહેવામાં આવતું ત્યારે તે મને એમ
 કે “તમે જા ૧ ૨ ૩ આશા રાખો છો ? મારા નસીબમાં

ફાંસી તો લખેલી જ છે. જે પરિણામ આવવાનું છે તે હું જાણું છું. સરકારના ન્યાયમાં મને વિશ્વાસ નથી. ” ક્રીશ્નસીંહિ અંતમાં સૈનિકને જાણે એવી ભાષામાં યુવકને સંબોધી જણાવ્યું હતું કે “ભગતસીંહિ તો પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે. તમને બધાને મારી આખરની અરજ એ છે કે તમે પણ જેમ લડાઈમાં સેનાધિપતીના હુકમને માન આપવાનું હોય તેમ હિન્દની આઝાદી માટે મહાત્માજીને સેનાધિપતી નીમિ તેને પગલે ચાલો. ”

ભગતસીંહનું નામ સાધ્મિન કમીશનના આગમનથી બધું ખ્યાલીમાં આવ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૭ માં બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટે

સાધ્મિન સાત સ્વરાજ્ય માટે હિન્દીઓની લાયકાત તેપાસવા અને લાલાજી એક સાત સભ્યોનું કમીશન નીમ્યું. તેના પ્રમુખ

સર જોન સાધ્મન હતા તેથી તે સાધ્મન કમીશન-

ના નામથી ઓળખાયું, પરંતુ તેમાં હિન્દુસ્થાન તરથી કેાઇ પણ સાચો પ્રતિનિધિ નહીં હોવાથી હિન્દી મહાસભાએ તેનો બહિષ્કાર કરવાનું જાહેર કર્યું અને જે જે શહેરોમાં એ સાધ્મન સાતની પધરામણી થઈ અને તેને જે કાળા વાવટાઓનું તથા ‘સાધ્મન, પાછા જાઓ’ એવાં દિવાલપત્રોનું માનપત્ર મળ્યું એ બધાને જીણીતરી વાત છે. આ કમીશન હિન્દુસ્થાનનાં બધાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં ફર્યું અને તે બધે ઠેકાણે મુંબાઇની માઝક કાળા વાવટાઓના દેખાવોથી જ સમાપ્તિ થઈ હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે લાહોરમાં જ્યાં આ કમીશને પગ મુક્યો કે તરતજ ત્યાંના ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટે ૧૪૪મી કલમ લાગુ પાડી સરવસો વિગેરે કાઢવાનો મનાઇહુકમ જાહેર કર્યો. આ હુકમ તદ્દન ગેરવ્યાજબી હતો અને તેથી પંજાબકેસરી સ્વર્ગસ્થ લાલા લજપતરાયની સરદારીનીચે સરધસ કાઢવાનો નિશ્ચય થયો અને તે શહેરમાંથી નીકળી સ્ટેશન તરફ રવાના પણ થયું. સ્ટેશન ઉપર પોલીસનો જખરદસ્ત પહેરો દે કાઇ પણ

જ નહીં પણ બધા રસ્તાઓને તાર બાંધી બંધ કરી દીધા હતા. સર-
ઘસ રેશનપર પહોંચ્યું. પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી-સ્કોટે સરઘસ
અટકાવવાનો પોલીસને હુકમ કર્યો. પોલીસે છૂટે હાથે લાડી ચલાવી
સરકાર તરફ વફાદારી દર્શાવી. લાલાજી ઉપર પણ પ્રહાર કરતાં પોલીસ-
શરમાઈ નહીં, પરંતુ એ નરવીર લાલાજીએ એ જબરદસ્ત લાડીના
પ્રહારો સામી છાતીએ ઝીલ્યા. તેજ દીવસથી તે બીમાર પડ્યા.
છાતીમાં એવી તો બેરથી લાડી લાગેલી કે તેજ વખતે તેઓ બેભાન
થઈ ગયા હતા. હજારો લોકો એ લાડીઓ ખાઈ પાછા ગયા. સાંજે
સભા થઈ. તેમાં લાલાજીએ કહ્યું કે “જે લાડીઓ આજ પોલીસે અ-
મારા ઉપર ચલાવી છે તે ફરેક લાડી બ્રીટીશ સરકારના કફનની
ખીલી બનશે.” એ અઠવાડીઆ પછી એટલે તા-૭-મી નવેમ્બર ૧૯૨૭
ને રોજ તેમનો આત્મા આ સંસારમાંથી ફૂચ કરી ગયો.

લાલા લજપતરાયના અચાનક મૃત્યુથી સમસ્ત ભારતમાં
ખગલગાટ મચી રહ્યો. બધાં જુઓ, બધાં
લાડીનો ખચાવ સાંભળો ત્યાંલોકોના મોંમાં એકજવાત હતી
કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસની લાડીઓથી
થયું. ભારતના તમામ નગરોમાં સભાઓ ભરાઈ, સરઘસો નીકળ્યાં,
હડતાલ પડી અને સરકારને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે લાલાજીના
મૃત્યુની તપાસ કરાવે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે રાવળપીંડીના
કમીશનર મી. બેયર્ડની આ ઘટનાની તપાસ કરવા નીમણુક કરી. તેમણે
(મી. બેયર્ડે) દેશના કેટલાક નેતાઓને સાક્ષી આપવાને બોલાવ્યા પણ
તેમની સાથે તપાસ કરવામાં કોઈપણ ભારતવાસી નહીં હોવાથી તેઓ
તેમની પાસે સાક્ષી આપવા ગયા નહીં. કેટલાક સરકારનાં માણસોની
જુગાનીનો આધાર લઈ એવો ચુકરો આપ્યો કે પોલીસે જે દંધ કર્યું
હતું તે બરાબરજ કર્યું હતું. શાંતિ સ્થાપવાને જેટલું કરવું જોઈએ
તે કરવું જોઈએ.

ફેસલો વચ્ચે ડૉ. મહમદ આલમે પંજાબની કાઉન્સિલમાં એવી દરખાસ્ત મુકી કે લાલાજીના મૃત્યુની ઘટનાના સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે એસેમ્બલી તરફથી એક કમીટી નીમવામાં આવે પરંતુ આ દરખાસ્ત પસાર થઈ નહીં. મી અર્ચીવીન્ટરટને કહ્યું કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસના લાડીમારથી થયું એનો કોઈ પુરાવો નથી. સાઈમન કમીશનનો વિરોધ કરવાને માણસો સ્ટેશનની હદની અંદર જવા માગતા હતા તેથી પોલીસનું એ કર્તવ્ય હતું કે તે તેમને અંદર જતા અટકાવે અને કમીશનનું રક્ષણ કરે. અર્ચીવીન્ટરટનના આ જવાબથી લોકોના હૃદયમાં ક્રોધ અને ગુસ્સો વધી ગયો. નવજીવાનોની આખોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો.

૧૭ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૭ને દીવમે લાલાજીના મૃત્યુથી બરાબર એક મહીના બાદ, સાજના પોણા પાંચ સોન્ડસંતું ખૂન વાગે આસીસ્ટન્ટ પો સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી સોન્ડસં પોતાની ઓફીસમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાની મોટર સાઇકલ ઉપર બેસવા જતા હતા એટલામાજ કોઈએ તેમના ઉપર પીસ્તોલ છોડી. ગોળી લાગતાં વેતજ જમીન ઉપર ઢળી પડ્યા. તેમનો 'રીડર' ચનાનસીંહ તેમની પાસેજ ઉભો હતો તે પેલાને પકડવા દોડ્યો પણ તેને પણ એક ગોળી વાગી અને જમીન માપતો થઈ ગયો. કહેવાય છે કે ગોળી ચલાવનાર એ નવજીવાન હતા અને તેઓ છએક ગોળીઓ છોડી પોતાનું કામ આરોપી, ડી. એ. વી. કેસેજની અંદર નાસી ગયા અને પછીથી કોઈને દેખાયાજ નહીં. એ વખતે તે સ્થળે પોલીસ આવી પહોંચી અને ડી. એ. વી. કેસેજની ચારે તરફ ઘેરા લાવી મારનારની તપાસ કરવા માંડી પણ કંઈ પતો ન આવ્યો. બીજે દીવમે કેટલાંક ઘરોની તપાસ કરી અને લગભગ ૨૨ માણસોને ટક ઉપરથી પકડ્યા.

થોડા દિવસ બાદ લાહોરની દીવાલો ઉપર લાલ કાગળીઆં ચોઠાં-
એલાં દેખાયાં. તેમાં સરકારને ધમકી આપવામાં આવી હતી. નીચે
“ બલરાજ હિન્દુસ્થાનના રીપબ્લીકન આર્મીના સેક્રેટરી ” એવા
હસ્તાક્ષર હતા. ભીંતપત્રિકામતિ વિષય એ હતો કે ‘ સોન્ડર્સને
મારી નાખવામાં કેાઈ જાતિદ્વેષ નહોતો, પણ લાલો લજ્જપતરાયની
હત્યાનો બદલો લેવાનોજ મુદ્દો હતો આ પત્રિકાઓએ જોઈને પોલીસ
મજરાટમાં પડી ગઈ અને બલરાજનો પત્તો મેળવવા લાગી, પરંતુ
બધી મહેનત નિષ્ફળ ગઈ. પોલીસે ચર્ક ઉપર પકડેલા ‘ બધાને આ
ખૂન સંબંધમાં ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ ‘કોઈએ કશુંએ ના બતાવ્યું’
અને અંતે બધાને જામીન ઉપર છોડવા પડ્યા.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ ની ૮મી એપ્રિલે દિલ્હીની લેજિસ્લેટીવ એસે-

મ્બલી—વડી ધારાસભામાં “ પબ્લીક સેક્રેટરી

એસેમ્બલીમાં ખીલ ” રજુ કરવામાં આવ્યું. ત્યારે તેના

બોંબ. પ્રમુખ શ્રી. વીક્રમભાઈ, પટેલ પોતાને ફેંસલો

સંભળાવવાને ઉભી થયા, કે-તરતજ એક

જેરજેર ધડકો થયો અને આજો ‘ હોલ ’ ધુમાડાથી ભરાઈ ગયો.

ધુમાડો ફર પથુ થયો નહોતો એટલામાં એકવાર ફરીથી જોસબંધ

ધડકો થયો. બધા લોકો બચતીત ધમ્મ ગયા. હોહા ધમ્મ રહી. ધમાચકડી

થઈ રહી અને અંધારામાં દોડતા લોકો એક ખીજા ઉપર પડવા લાગ્યા.

ધુમાડો એકો યવા માંડ્યો એટલે લોકોએ જોયું કે પ્રમુખની ‘ એવેરી’

ની સામે બે નવજુવાન ઉભા હતા અને હસતા હતા. એમાંનાં એકના

માથા ઉપર ‘ હેટ ’ હતી અને ખીજાનું માથું છધાડું હતું. એ વખતે

એમજો પોતાના મજામાંથી લાલ રૂમાલ કાઢ્યો અને ‘ હોલ ’ માં

ફેંકી દીધો. એ લાલ રૂમાલ લોકોએ લીધાએ નહોતો એટલામાં

એમજો પોસ્તોલ કાઢી અને ફેંડવાની શરૂઆત કરી દીધી. પરંતુ તે

ફેંડવામાં તેમનો કેાઈને મારવાનો ઉદ્દેશ નહોતો કેમકે એ કોઈને મારી

વિચાર દોત તો આવા વખતે બે ચાર માણસોને મારી

નાખવા એ સહેજ વાત હતી. એટલામાં એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર એ બંને નવયુવકોને પકડવાને આમળ વખો. આ બેંચને તે બંને જણાઓ પોતે જાતે જઈને તેને તાબે થયા. તે વખતે તેમનું મુખમંડલ સમુદ્રની પેઠે શાન્ત-ગંભીર હતું. કાંઈ જાતનો ભય નહોતો. તેમને પકડ્યા પછી લોકોનો શ્વાસ નીચે બેઠો અને બેંચ તો જણાયું કે બંને બોબ સરકારી બેંચમાં જ્યાં કાઈ બેઠું નહોતું ત્યાં પુટ્યા હતા અને તેથી કેટલીક લોકડીઓ ટુટી ગઈ હતી. આ બોબ ફાટવાથી પાંચ ૫ સરકાર પક્ષના સભ્યોને ધાક લાગી અને તેમાં મી. સતરંગન દાસને વધારે ધાક લાગવાથી મૂર્છિત થઈ ગયા. આ સિવાય સર જ્યોતી શુરદર અને શંકર રાયને પણ અસર થઈ. આ ઘટના પછી પ્રમુખ સાહેબ ઓ. પટેલ ઉડીને પોતાના ઝોરડામાં ચાલી ગયા અને એસેમ્બલી ચાર દીવસ માટે મુક્તવી રાખી. આ વખતે પોલીસે તે હાંકને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. જે લોક અંદર હતા તેમની સારીરીતે પુરેપુરી તપાસ કરીને પછીથી બહાર જવા દેવામાં આવ્યા.

સરદાર ભગતસિંહ અને મી. બદુકેશ્વર દત્ત (બીજે ૧૯૪૪) જે બે નવજુવાનોને બોબ ફેંકવા માટે પકડવામાં સરદાર ભગતસિંહ આવ્યા હતા તેમાંના એકને નવિ દિલ્હીના યા- અને દત્ત લાંબા અને બીજાને સંસ્કૃત યાજ્ઞામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. આ બેને પકડ્યા પછી એમ ખતર પડી હતી કે એકનું નામ ભગતસિંહ અને બીજાનું નામ બદુ- કેશ્વર દત્ત હતું. સરદાર ભગતસિંહ સરદાર અજીતસિંહ જે ૧૯૦૭માં લાલા લજપતરાયની સાથે માંડલમાં શાહી કેરી તરીકે નગરોદ્દે- હતા તેમના ભત્રીજા હતા. તેમના પીના સરદાર કીશનસિંહ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા રાષ્ટ્રીય નેતા છે. સરદાર ભગતસિંહનું આ- મુખ્ય તે વખતે લગભગ ૨૪ વર્ષનું હતું. ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં જ્યારે બોમ્બોટની ચળવળ પૂરે એસમાં હતી ત્યારે લાહોરમાં એક નેદનક

કોલેજ ખોલવામાં આવી હતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી અથવા સરકારી માંટ લેતી ખાનગી કોલેજો છોડી આ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. સરદાર ભગતસિંહ પણ આ કોલેજમાં બસેલા અને તેમાં નેશનલ યુનીવર્સિટીની ખીંડ એન્ડ ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

શ્રી. બુદ્ધેશ્વર દત્ત ની ઉંમર આશરે ૨૩ વર્ષની છે, તે બંગા-

ળામાં વર્ધમાન હલ્લામાં રહેતા ખીંડ એન્ડ ખીંડ

ધારાસભામાં રહી દત્તના પુત્ર છે. પોલીસે આ બન્નેને અનેક રીતે દાખલ થયા ? પ્રશ્નો પૂછેલાં પણ તેમણે પોતાનું નામ અને

દેશણા સિવાય કંઈ જણાવ્યું નહતું. પોલીસે

પોતાના રજીસ્ટર મારફત જે કંઈ મેળવ્યું તે એ હતું કે ભગતસિંહ

પહેલા કઠિારી ઠાવનામાં ગીરફતાર થયા હતા પણ કંઈ પુરાવા

નહિ મળવાથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. તે ઇ. ૧૯૨૮ ના જુલાઈ

માસમાં ઘેરથી આવ્યા ત્યાં હતા અને પછી તેમનો પત્તો મળ્યો ન

હતો. ત્યારપછી તે દિલ્હીના એમેંબલી દોલમાં દેખાયા હતા

એ દિલ્હી ચીરીતે આવ્યા, ક્યારે આવ્યા અથવા ક્યાંથી આવ્યા એ

ખાતરોમાં નવજુવાનોએ કંઈ માહિતી આપી નહિ. પોલીસ અધિ

કારી તેમને પુછી પુછીને કંટાળા મળ્યા પણ તેમણે કંઈ ખાતરની

ખતર પડવા ઈધી નહિ પણ તપાસ કરતાં ભગતસિંહ પામેથી બે

પીસ્તોલ મળ્યા આવી હતી. આખાની એક બે ગોળી છોડી સકાય

તેમનો એમેંબલી દોલમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને

બે ગોળી છોડવા પછી તેનો ઘોડો ઉઘેર રહી ગયો હતો અને તે

ગોંડી મથાણી વધારે ચાલી સકે એ નહોતો. આ વખતે ભગતસિંહે

ખીંડ પીસ્તોલ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે તત્કાલ પકડાય ગયા

હતા બુદ્ધેશ્વર દત્ત પામે કંઈ દલીલો દર્શાવી એમેંબલી દો-

લમાં ભોળા ફેરવાથી આવ્યા દોલમાં ખગમગાટ થયો હતો એ

દોલખર સમય પોલીસ પદોરો રહે છે અને અંદર પાસવિના

કોઈ જઈ શકતું નથી તો આ લોકો અંદર શીરીતે ગયા, કયે રસ્તેથી ગયા એ એવી બીના હતી કે જે બહુને આખો દેશ ચકિત થયો હતો.

જંગલના દાવાનલની માફક આ ખજર દિલ્હીથી આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા. તારકિપર તાર છુટયા, વર્તમાન તંત્રીની ઓફીસ પત્રોમાં ખજર છપાઈ અને બીજે દિવસે દિલ્હીના પત્રમાં તો સરદાર ભગતસિંહ ને હતતી-છખી પણ આવી ગઈ અને “પીપલ”માં ભગતસિંહનું ટુંકજીવન પણ છપાયું. પોલીસને પણ આશ્ચર્ય થયું કે આ વર્તમાન પત્રના તંત્રી પાસે ભગતસિંહની છબી અને જીવન વૃત્તાંતની શીરીતે માહિતી મળી. પોલીસે તે બાબતની તંત્રીને પુછપરછ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો ત્યાર-પછી થોડા વખતમાં કોઈ નવધુવક આ પત્રની ઓફીસના દરવાજા પાસે આવ્યો હતો અને પટાવાગને એક પાકીટ તંત્રીને પહોંચાડવા માટે આપી આપ્યો ગયો હતો. તંત્રીએ આ પાકીટ ખોલ્યું તો તેમાં ભગતસિંહની છબી અને તેમનું ટુંક જીવન લખવામાં આવ્યું હતું. આ બોમ્બની બાબતમાં ધણી પત્રોએ અમરેખ લખ્યા અને આ વાત આખી દુનીયામાં પ્રસરી ગઈ. બોમ્બ ફેંકવા પછી જે લાલ ચોપાનીઆં ત્યાં હોલમાં ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી વચિનાર સમજી શકશે કે ભગતસિંહ અને હતતો વિચાર કોઈને મારી નાખવાનો નહતો પણ બહેરાને મંભગાવવા અને સરકારને ચેતવવા માટે બોમ્બ ફેંકવાનો હતો.

સરદાર કીશનસિંહને ભગતસિંહના ગીરફતાર થયલા ખજર પહોંચતા જ તે તરત દિલ્હી તરફ રવાના પોલીસનાવ્યથ થઈ ગયા હતા. તેમની ભગતસિંહની મુલાકાત પ્રયાસો લેવાની અરજી કેટલોક વખત થયા પછી સ્વી-કારવામાં આવી હતી. મુલાકાત લેવા પછી તેમણે ખચાર કરવા માટે દિલ્હી ખાસ કરીને એવરેસ્ટ

ને રોક્યા. પોલીસે આ બન્ને ગુન્હેગારોને કાવત્રાને પત્તો મેળવવા ખૂબ સમજાવ્યા અને પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં સફળ થયા નહિ. ન્યારે કાંઈ પોલીસ અધિકારી તેમની યુક્તિઓની બાબતમાં કાંઈ સલાહ પૂછતા ત્યારે તે કાંઈ પણ જવાબ દેતા નહિ. ન્યારે પોલીસને કાંઈ પણ ખબર ન પડી ત્યારે તે દિલ્હીની બધી હોટલોમાં ફર્મા અને બધાને તેમના ફોટા બતાવ્યા પણ કાંઈ બાતમી મળી નહીં.

૪. ૧૯૨૯ ના એપ્રિલ માસમાં લાહોરમાં કિસા ગુનગર સિદ્ધની પાસેના એક મકાનને પોલીસે સવારે સાત લાહોરની બોમ્બ વાગે ઘેરા ધાસ્યે. આ મકાનના માલિક મીરજા ફેકદરી મહમદ બશીરને તેમણે છાપો ભારતી વખતે સાથે રાખ્યો હતો. આ મકાન એક યુવાન બગવતી ચરણના નામથી ભાડે રાખવામાં આવ્યું હતું જે સમયે પોલીસ ત્યાં પહોંચી તે સમયે ત્યાં ત્રણ નવ યુવાનો બેઠા હતા અને તેમને પોલીસે ગીરફતાર કર્યા. આમાંના એક જથ્થુ પાસે પીસ્તોલ હતું પણ તેણે તે ચલાવી નહિ જડતી લીધાથી ત્યાંથી બોમ્બ બનાવવાના બહુ સામગ્રી અને બોમ્બ મળી આવ્યા. બપોરે બે વાગે તપાસ પુરી થઈ અને પછી પોલીસ બધા સામાન મોટરમાં નાખી પોતાના જોડે લઈ ગઈ. બગવતીચરણ પોલીસના હાથમાં ન આવ્યા. તે દિવસથી લાહોરમાં ન હતા. પોલીસે તેમની રહેવાની જગાએ પણ જડતી લીધી પરંતુ કાંઈ મળી આવ્યું નહિ. જે ત્રણ યુવાનોને ગીરફતાર કર્યા હતા તેમને ચાલુમાં લઈ જવામાં આવ્યા. આ ત્રણના નામ સુબદેવ, જયગોપાલ અને કીશોરીલાલ હતાં. પોલીસે આ ત્રણે જુદી જુદી કોર્ટમાં પુરી દીધા અને બાતમી પુછી. પહેલાં તો તેમને કહ્યું ન કહ્યું પણ થોડા દિવસ પછી એક જથ્થે કંઈ બાતમી આપેથી પોલીસને સોન્ડર્સના ખુનનો કાંઈ પત્તો મળી ગયો. જે એ વ્યક્તિ કે લાહોર, અટકાળાદ, કાનપુર, બનારસ વગેરે

સહરોમાંથી કાંઈ નવયુવાનોને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. આથી પોલીસને કાવત્રાનો કાંઈક પત્તો લાગ્યો. ધીરે ધીરે તેમને બધી ખબર પડી ગઈ. લાહોરમાં બોમ્બ ફેક્ટરી પકડાયા પછી સહરાનપુરમાં એક બીજી બોમ્બ ફેક્ટરી પકડાઈ ગઈ. એમાંથી પણ પોલીસના હાથમાં થોડા બોમ્બ આવ્યા. જે મકાનમાંથી બોમ્બ પકડાયા ત્યાં ત્રણ નવયુવાનો ગયાપ્રસાદ, શિવવર્મા અને જયદેવ રહેતા હતા. આ ત્રણે જણને પકડવામાં આવ્યા. સોન્ડર્સનું ખુન અને કાવત્રાના સંબંધમાં પકડાયેલા યુવાનોનાં નામ નીચે મુજબ છે—

(૧) મુખદેવ-લાલપુર.	(૨) કીશોરીલાલ-હોશીયાપુર
(૩) ગયાપ્રસાદ-કાનપુર	(૪) જીતેન્દ્રનાથ દાસ-કલકત્તા
(૫) શિવવર્મા-સહરાનપુર	(૬) જયદેવ-સહરાનપુર
(૭) કેવલનાથ-કલકત્તા	(૮) લગતસીંહ-લાહોર
(૯) બદુકેશ્વર દાસ-વધમાન	(૧૦) દેસરાજ-લાહોર
(૧૧) પ્રેમદત્ત-ગુજરાત	(૧૨) મહાવીર-મટિવા
(૧૩) અજય કુમાર ઘોષ-કાનપુર	(૧૪) સુરેન્દ્રનાથ પાંડે

આ ઉપરાંત નીચે લખેલા યુવાનોની પણ પોલીસને જરૂર હતી પણ તેઓ પકડાયા ન હતા.

(૧) મસખાલ-લાહોર	(૨) ભગવતીચરણ-લાહોર
(૩) ચન્દ્રશંકર આઝાદ-બનારસ	(૪) સદાશુર દયાલ-કાનપુર
(૫) કૈલાસપતિ-બનારસ	(૬) વિજય કુમાર સીન્હા
(૭) રાજશુર-પુના	(૮) રઘુનાથ-બનારસ

આમાંથી રાજશુર અને વિજયકુમાર મુકદ્દમો ચર થયા પછી થોડે દિવસે ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. નીચે લખેલા સાત જણ તાજ તરફના સાક્ષી બન્યા—જમગોપાલ, હંસરાજ, રામચરણદાસ, પ્રેમદત્ત, લલિતકુમાર મુકરજી, કણીન્દ્ર ઘોષ અને મનમોહન મુકરજી.

પહેલાં આ મુકદ્દમો શ્રીકૃષ્ણ નામના એક રપેશીયલ મેજસ્ટ્રેટને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

પોલીસે સરદાર ભગસિંહ અને મી બી. કે દત્તની સામે બે
 આરોપો મુકી કામ ચલાવ્યું. પહેલો આરોપ
 ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ તેમણે વડી ધારાસભાના હોલમાં બોલ્યો કેટી
 સલાસદોને भारी નાખવાનો પ્રયાસ કરવાનો
 અને બીજો અચાનક સળગી ઉઠે એવો પદાર્થ તેમની પાસે રાખવાનો
 હતો. ત્યારે તેમનો કેસ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેઓને
 કોર્ટના મકાનના ઉમરામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. કે તરત તેમણે
 "ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ" ના પોકાર કર્યો. કોર્ટમાં સોર્જન્ટ ટેરીએ
 જણાવ્યું કે જે સમયે મેં આ બંનેને ગીરફતાર કર્યા તે સમયે તે
 પૈકી એક જણ ગોળીબંદાર કરી રહ્યો હતો, પણ મેં તરત જ તેના
 હાથમાંથી પીરતોલ છીનવી લીધી હતી. જેમને આ બનાવ પ્રત્યક્ષ
 રીતે જોનારાઓ તરીકે સાક્ષીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું
 કે પહેલો બોલ સરદાર ભગસિંહે અને ત્યારપછી બીજો મી બી. કે.
 દત્તે ફેક્યો હતો. બોમ્બ ફેંકવા પછી બંનેએ લાલ પત્રિકાઓ ફેંકી
 હતી અને ત્યારપછી ફરીથી બંદાર કર્યા હતા. રસાયણિક ચીજોના
 અનુભવી અમલદારે જણાવ્યું હતું કે જે બોમ્બ એસેમ્બલીમાં ફેંકવામાં
 આવ્યો હતો તે એવા પ્રકારનો હતો કે તેથી ઘણાના જાન જવાનો
 શક્ય હતો પરંતુ એ એક અમલદારની વાત છે કે તેથી કેમ કોઈ
 મર્યું નહિ.

અદાલતે પોલીસ સાક્ષીઓની જુગાની લીંઘાબાદ તરફમોતદારોની
 વિરુદ્ધ ચુદાનો આરોપ મુક્યો અને તેમનો
 બોમ્બ ગા માટે ? કેસ સેવન્સ કોર્ટને સુપ્રત કર્યો. સેવન્સ જજે
 ત્યારે ચુદેગારોને તેમની હકીકત દર્શાવવા
 હરમાન્યું ત્યારે તેમણે એકત્ર એક જ લેખી હકીકત રજુ કરી. તેમાં
 તેમણે જણાવ્યું કે "અમારી ઉદ્દેશ જો ભવાનક દોષનું આરોપણ કર-
 નું આવ્યું છે તે મંત્રમમાં અમે નીચેની વિગત રજુ કરીએ છીએ.

“આ વિષયમાં બે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ચાલ છે. પહેલો પ્રશ્ન તો એ છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં બોલિ ફેંકવામાં આવ્યો હતો કે કેમ અને કની ફેંકાયો હોય તો તેનું શું કારણ હતું? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે નીચલી કોર્ટ આ બાબતમાં જે દોષનું આરોપણ કર્યું છે તે ખરું છે કે નહિ. પહેલા પ્રશ્નના સંબંધમાં અમારો જવાબ એ છે કે હા, એ વાત ખરી છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં અમે બોમ્બ ફેંક્યો હતો, પરંતુ આ બનાવ પ્રત્યક્ષ જોનારા તરીકે જુઓની આપનારા એમાંથી કેટલાકે તદ્દન જુદી સાક્ષી રજુ કરી છે, પરંતુ બોલિ અમે ફેંક્યો હતો એ વાતનો અમે સ્વીકાર કરતા હોવાથી એ સાક્ષીઓની જુઓનીના સંબંધમાં અમે કંઈ કહેવા નથી ઇચ્છતા. તેના એક દાખલા રૂપે અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે સાર્જન્ટ ટેરીએ પોતાની જુઓનીમાં એવું જે જણાવ્યું છે કે તેણે અમારામાંના એકના હાથમાંથી પીસ્તોલ છુંટવી લીધી હતી તે તદ્દન અસત્ય છે કારણકે તે સમયે અમારી જાતને અમે જાતેજ પોલીસને સંપર્ક કરી હતી તેમજ અમારામાંના કોઈના પણ હાથમાં પીસ્તોલ ન હતી. બીજા સાક્ષીઓએ જેમણે પોતાની જુઓનીમાં એવું જે જણાવ્યું છે કે તેમણે અમને બોમ્બ ફેંકતા જોયા હતા તેમાં તેમણે અસત્ય બોલવામાં સ્વીકાર પણ કસર નથી રાખી. પહેલા પ્રશ્નમાંના પાછલા પ્રશ્નના જવાબમાં અમે લાંબુ નિવેદન રજુ કરવા ઇચ્છીએ છીએ કારણ કે જેને માટે અમારે ધારાસભામાં બોમ્બ ફેંકવો પડ્યો તેની સર્વ વિગતોનું અમે વર્ણન કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

કેટલાક પોલીસ અમલદારોએ જેલમાં અમારી મુશ્કેલી લીધી હતી અને તેમાં તેમણે અમને જણાવ્યું હતું
 બહેરાઓને કે વાહસદાએ વડી ધારાસભામાં આ બનાવ લાલમત્તી વિષે બોલનાં જણાવ્યું હતું કે આ બનાવ એકાદ બક્ષિના કારણાતનો નથી પાંડુ ગામ

લાગ્યું કે અમારા બનાવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો હવે સારી રીતે સમજાયો જણાય છે. માનવ જાતી પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ કોઈથી ઉતરતો નથી. અમારે કોઈ વ્યક્તિ સાથે વૈરભાવ પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ અમે મનુષ્યની જીંદગીને શબ્દોમાં ન વણવી ચકાવ એટલી પવિત્ર લેખીએ છીએ. અમારા સંબંધમાં દીવાન ચમનલાલે જણાવ્યું તેમ અમે કોઈ પણ પ્રકારે કુકર્મ કરનારાઓ કે દેશના શત્રુ પણ નથી. તેમજ સાહોરના દ્રીઘુન પત્રે અને ફટલાક ખીલ લોકોએ કહ્યું હતું તેમ અમે દીવાના પણ નહોતા બન્યા. અમે ધણી નમ્રતાપૂર્વક જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે જેવા અમને દર્શાવવામાં આવે છે એવા નથી પરંતુ અમે તો કેવળ દેશના ઇતિહાસનો ગંભીર પ્રશ્ન વિચાર કરનારા તેમજ દેશની સ્થિતિનું વિચારપૂર્વક દીઝર્શન કરનારા છીએ. અમારૂં વેર એક એવી સંસ્થા સાથે છે કે જે શરૂઆતથી પોતાનો દોરદમામ દર્શાવતી આવી છે અને જે આજ સુધી અત્યાચારની પાશવી શક્તિનું પ્રદર્શન કરી રહી છે. ન્યારે ન્યારે અમે આ પ્રશ્નપર વિચાર કર્યો ત્યારે અમને જણાયું છે કે આ સંસ્થા ભારતમૈયાનું સંસારની દ્રષ્ટિ સમક્ષ અપમાન કરવા તેમજ તેની પડતી કરવા માટે ઉપસ્થિત થયેલી છે.

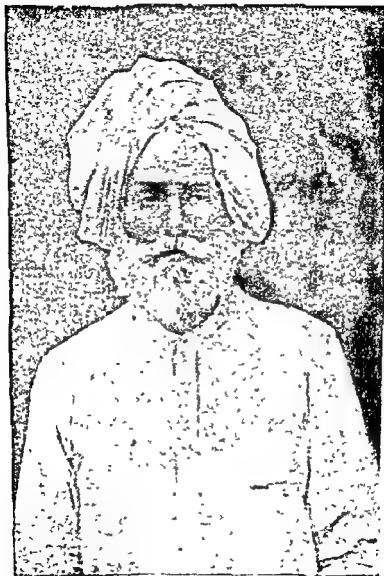
પ્રજાની મામણીઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ વારંવાર રજુ કરેલી છે પરંતુ તે સામે પ્રશ્ન પણ ન ફેંકાઈ અને ધારાસભામાં પસાર થયેલા કરાવો પત્ર નીચે રાખાયા. જે ખીલો પ્રજા-પ્રતિનિધિઓએ ના-મંજૂર કર્યા હતાં તે અમે તેમ કરીને પસાર કરાવાયાં. આ બધી હકુમત જે કરોડો ગરીબ કામદારોના પસીનાના પૈસે રચાઈ છે તે હકુમત અમે માનીએ છીએ કે તે કેવળ નગરોના પોલ જેવી છે અને જનનાથી ભરપૂર છે. કેવળ પ્રપંચરૂપ છે... ધારાસભામાં ટૂંક સુનીયન પરની ચર્ચાએ સાંભળ્યા પછી અમારામાં એ બાબતમાં સંપૂર્ણ

સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં અંતરાયરૂપ થવા માટે તૈયાર થયેલી છે.
 “ ઇચ્છાંકને તેના સ્વપ્નામાંથી જગાડવાને બોમ્બની જરૂર છે એવી
 મતલબનાં વચનો મહુમ એસ. આર. દાસ-જે એક વખત ગવર્નર
 જનરલની કારોબારી સમિતિના કાયદા સભાસદ હતા તેમણે પોતાના
 એક પત્રમાં પ્રકટ કર્યા હતાં. એ વચનોને સ્મરણમાં રાખીને અમે
 ધારાસભામાં બોમ્બ ફેંક્યો. તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એ જ હતું કે
 જે મનુષ્યો અથવા તો બીજાઓ કે જેઓ પાસે પોતાના હૃદયના બાવ
 પ્રદર્શિત કરવાને સાધન ન હતાં તેમની વતી સરકારને અમે સાવધ
 કરવા ઇચ્છતા હતા. અમારો ઉદ્દેશ બહેરાઓને સંભળતા કરવાનો અને
 ગાણીયોને વખતસર ચેતવણી આપવાનો જ હતો. અમારી જેમ બીજાઓ
 પણ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યા છે અને હિન્દી જન સમુદ્ધના ધાંત
 દેખાતા સમુદ્રમાં થોડા જ વખતમાં તોફાન ફાટી નીકળવાનું છે. જેઓ
 આગળ રહેલાં ગંભીર જોખમો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી વેગથી માર્ગ કાપે
 જાય છે તેમને ચેતાવવાને અમે લાલ જત્તી જગાવી છે. અમે તો માત્ર
 એ જ સૂચન કર્યું છે કે ‘અહિંસા’ અને ‘શાન્તી’ના યુગ હવે ખતમ થયો
 છે. માનવ જીવન પ્રત્યે અમને હાર્દિક ગ્રેમ છે અને તેથી તેને
 સાવધાન કરવા અમે આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે કે જેથી ભવિષ્યમાં
 આવનારી અસંખ્ય વિપત્તિઓમાંથી તેઓ બચી શકે, પરંતુ વિદેશી
 સરકાર અને દેશી આગેવાનોએ પોતાના કાન બંધ કરી દીધા
 હતા અને તેથી અમે તેમને ફરીથી સચેત કરવા આહતા હતા.
 અમારા બોમ્બ ફેંકાયાથી જે સભાસદોને ઈજા થવા પામી હતી તેમની
 સામે કે બીજા કોઈ સભાસદો સામે અમારે વેરભાવ ન હતો. અમે
 તો ફરીથી એ વાત જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે તો માનવ-
 જીવનને એક પવિત્ર જીવન સમજીએ છીએ. નિર્દયતાથી પણ મનુ-
 ષ્યોને મારી નાખવા એવું જે સીપાઇઓને શીખવવામાં આવે છે
 એવા સીપાઇઓ અમે નથી. અમારે મન મનુષ્યજીવન પ્રત્યે બારે
 આદર છે એટલે જ ”

છીએ. તો પણ એ વાત તો અમે સ્વીકારીજ લઈએ છીએ ।
ધારાસભામાં અમે બોમ્બ બંણી જોધને જ ફેંક્યો હતો.

અમારા કાર્યનું પરિણામ જોધને અમારી ભાવના વિષે નિર્ણય
થવો જોઈએ. અમે જે બોમ્બ ફેંક્યો હતો તેથી એક બાજુ માન
થોડીજ તુટી હતી અને હજારથી પણ ઓછા સંખ્યાને સાધારણ
નજવી ઈન્ત ચર્ચ હતી. બોમ્બની સામગ્રીથી માહિતગાર અમલ
દારે જણાવ્યું હતું કે આ બોમ્બથી કોઈ મર્યુ નહિ એ એક ચમત્કા
હતો. ખરી રીતે એ કોઈ ચમત્કાર નહતો પરંતુ જે કોઈ બન્યું તે
ચમત્કાર હતો, કે જે અમે કરવા ઈચ્છતા હતા. પહેલાં તો એજ
આ બોમ્બ અમે ખાલી જગા ઉપરજ નાખ્યો હતો. જો અમારે
બોમ્બ જેવો બોમ્બ ઇન્સ્પેક્ટરે દર્શાવ્યો છે એવો હોત તો લોકડી
ઓના ચુરેચુરા થઈ ગયા હોત અને તમામ મનુષ્યો ત્યાંજ મરણ
પામત. વળી અમે જો ધારું હોત તો સરકારી સભાસદો અથવા તે
સર જોન સાઈમન જેઓ પ્રજાના જારે તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હોત
તેમને મારી શકતા હતા, પરંતુ અમારો ઇરાદો એ ન હતો. ચમત્કા
રની વાત તો એ હતી કે અમે બંણી જોધને બોમ્બ ખાલી જગા
ફેંક્યો હતો.

‘...બળનો જ્યારે કોઈના ઉપર હુમલો કરવા ઉપયોગ કરવામાં
આવે છે ત્યારે તે હિંસા બને છે અને એટલે
કાન્તિની કૃષ્ણ માટે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ ગેરવાજબી છે. પણ
નહિ એટલે બળનો જ્યારે કોઈ સારા કાર્યને આગળ ધપાવવા
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નૈતિક દૃષ્ટિ
વાજબી ઠરે છે. અમે તે સંજોગોમાં બળનો ઉપયોગ જ નહિ કરવો
એ ભાવના આદર્શભક્તના મનોરાજ્યની છે. દેશમાં જે નથી દિલચા
હતી થઈ છે અને જેની અમે ચેતવણી આપી છે તેની સન્મુખ
અને શિવાજી, કમાલપાશા અં

નરનાન નમનમીદના રાત્રી મહેલારે અગ્નિ નરનાદિ રંગે રીતે પંચા
 માતૃજનીની નરા આદિ અપામ કરા છે

રીઝાખાન, વોશીંગ્ટન અને જેરીયાહી, લાફાયેટ અને લેલીન સમા
પુરષોના માર્ગદર્શક હતા. પરદેશી સરકાર અને હિન્દી નેતાઓએ આ
નવી હીલચાલની હયાતિ અને તેની ભાવનાઓ સામે અંખો અને
કાનો બંધ કર્યાનું જણાયાથી અમે એવી રીતે ચેતવણી આપવાનો
અમારો ધર્મ માન્યો છે કે જે અણુસાબળી રહે જ નહિ. ‘....’ અમે
વિચારણાપૂર્વક અમારા કૃત્ય માટે સજ્જ સહન કરવાને અમારી જાતને
સોંપી દીધી છે. અમે સામ્રાજ્યવાદી સીતમગરોને જણાવવા ઇચ્છીએ
છીએ કે બ્યક્તિઓને કચડીને તમે ભાવનાઓ નહિ કચડી શકો. જે
નાત્વીક માણસો કચડાવાથી પ્રજા નહિ કચડાઈ શકે. અમે કહેવા એ
માંગીએ છીએ કે દમનનીતિ અને બેસ્ટાઇલના કિલ્લાઓ ફ્રાન્સની
ક્રાન્તિકારી હિલચાલને કચડી શક્યા નથી; રૂસીના માચકાઓ અને
સાઇબીરીયાની ખીણો રશિયન ક્રાન્તિને અટકાવી શક્યાં નથી; ખૂની
રવિવારો અને બ્લેક એન્ડ ટાન્સ આયરીશ સ્વાધીનતાની હિલચાલને
ગુંગળાવી શક્યાં નથી; ત્યારે શું ઓર્ડોન-સો અને પબ્લીક સેફ્ટી
ખીસો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રગટેલી સ્વાધીનતાની જ્વાળાઓ ઓલવી શકશે ?
કાવનાના બસે ગમે તેટલા મુકદ્દમાઓ ચલાવવામાં આવે, એ મદાન
આદર્શને ભજતા તમામ જુવાનોને બસે જોડવાસ આપવામાં આવે;
પણ એ ઠાક ક્રિયાથી ક્રાન્તિની કૂચની રકાવટ નહિ જ થઈ શકે.

‘...ક્રાન્તિ એટલે ઉઘાડા ગેરબ-સાફ ઉપર રચાયેલી અત્યારની
સમાજરચનાનું પરિવર્તન. ક્રાન્તિનો અમારો એ
યજ્ઞવેદિમાં ધૂપ અર્થ છે...ક્રાન્તિ દ્વારા અમે એવા પ્રકારની
આખરી સમાજરચના રચવા માંગીએ છીએ
કે જેના પરિણામે જનનની પ્રજાઓનો સંપ સ્થપાયે અને માનવજાતિ
મુક્તિવાદની મુસામી, દુઃખદારિદ્ય અને મુદ્દના ભયમાંથી મુક્ત થશે એ
ક્રાન્તિ એ માનવજાતિનો અપિહેવ અધિકાર છે. સ્વાધીનતા એ સર્વ
કે.કેનો અમર અધિકાર છે. કામદાર એ જ અમારો આનો.’

છે. જનસામોન્ય જ કુલ સત્તા ભોગવે એ કાન્તિનું આખરી ધ્યેય છે. આ આદર્શોને માટે અને આ શ્રદ્ધાને કાળે અમને જે કાંઈ સળ ફટકારવામાં આવે તેને વધાવી લેવા અમે તૈયાર છીએ. કાન્તિની આ યશવેદીમાં અમારા યૌવનને ધૂપ તરીકે સમર્પીએ છીએ. આવા ભવ્ય આદર્શની સિદ્ધિ માટે કોઈ બલિદાન મહાન છે જ નહિ. કાન્તિ અમર રહેશે ! ઈન્કલાબ જીન્દાબાદ !'

છેવટે સેશનજનને બહેને દોષિત ઠરાવી કાળા પાણીની સળ ફરમાવી.

સરદાર ભગતસિંહ અને શી. બી. કે. હતને એસેમ્બલી બોમ્બ કેસનો ફેસલો થયા પછી લાહોર લાહોર કાવતુ વવામાં આવ્યા અને તેમને લાહોર કાવત્રામાં મદદમાર તરીકે સામેલ કરવામાં આવ્યા એ કેસ આલ્યો કે તરત સરદાર ભગતસિંહ અને શી. બી. કે. હતે રાજદારી કેદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી ગેરવર્તણૂકના વિરોધ તરીકે બૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. ૧૬ મી જુલાઈને દિવસે કેદીઓએ પોલીસની વિરુદ્ધની ફરીયાદ અદાલતને કરી પણ અદાલતે તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યું. ૧૮ મી જુલાઈને દિવસે ડીરેક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની સમક્ષ પણ સદરજુ બોરટલ જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વિરુદ્ધ ફરીયાદ કરી જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું, કે રાજદારી કેદીઓ તરફ સહતંત્ર ચલાવવામાં આવતું નથી પણ આ ફરિયાદથી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આ કારણે પરિણામ એ આવ્યું કે સહળા કેદીઓએ બૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. આ હડતાળ બહુ દિવસ ચાલી અને કેટલાક આરોપીઓ બે અશક્ત બની ગયા અને કેટલાક લાજર થઈ ચક્રા નહિ. રોપેશીયલ મેજિસ્ટ્રેટ આરોપીઓની ગેરહાજરીમાં કેસ ચલાવ્યો અને આરોપીઓના વકીલે આનો વિરોધ કર્યો. આથી કોર્ટને કેસ મુલતવી રાખવે પડ્યું. એ કાંઈ કેદી બૂખમરાની હડતાળ પર ભય છે તો જેલને રાખતો નથી નજીદારા દૂધ વગેરે નાખે છે જેથી કેદીઓ કેટ

કે દિવસ જીવી શકે છે, જેલના અધિકારીઓએ આ કેસમાં પણ પરાણે નળિદ્વારા દૂધવગેરે પાવાનો માહોમાહે નિશ્ચય કર્યો. એક આરોપી જતીન્દ્રનાથ દાસને આ પ્રમાણે પરાણે દૂધ વગેરે પાનાં એટલું કષ્ટ આપ્યું કે તે મુર્છિત બની ગયા અને તેમની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી ગઈ. સર્વે દેશમાં જૂખમરાની હડતાળ પર ગયેલા લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માંડી કારણ કે આ બાધઓએ હડતાળ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે નહોતી આદરી પણ સર્વ રાજદ્વારી કેદીઓની દશા સુધારવાનો તેમનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો. દરેક શહેરમાં સરઘસ વગેરે નીકળ્યા જેમાં સરકારના વર્તન સામે તિરસ્કાર અને આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામાં આવ્યાં. છેવટે સરકારે એક સમિતિ નીમી જેને જેલની તપાસ કરી તેના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની અને સુધારા સુચવવાની મંચના કરવામાં આવી. સરહદ સમિતિએ પોતાનું કામ સત્વર શરૂ કર્યું અને તેણે લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓની પણ તપાસ કરી જુબાની લીધી પરંતુ આ સમિતિને રિપોર્ટ કરતાં વાર લાગે સિમ હતું અને જતીન્દ્રનાથ દાસની તપાસ ત બહુ બગડતી જતી હતી. 'આથી કમિટિએ પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરતા પહેલાં સરકારને ઠાંધ અરજ કરી. આમાંની એક અરજ એ હતી કે જતીન્દ્રનાથ દાસને એકદમ છોડી દેવા. જેલ કમિટિના સભાસદોએ જૂખમરાની હડતાળ પર ગયેલાને સલાહ આપી કે એમની અરજ સરકાર સ્વીકારશે જેથી તેમણે જૂખમરાની હડતાળને છોડી દેવી.

આથી આ સભાસદોપર વિશ્વાસ રાખી બધા આરોપીઓએ હડતાળ છોડી અને ખોરાક લેવા શરૂ કર્યો. ૬૧ દીવસના પણ જતીન્દ્રનાથે જ્ઞાંસુધી બધી શરતોનું અપવાર પહોં પાલન ન થાય ત્યાંસુધી ખાવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. બે દિવસમાં જ્યારે સરકારે વચનમંત્ર કર્યો અને ઠાંધ ફેંસલો આપ્યો નહિ ત્યારે ત્રણાએ ફરીથી જખમ.

રાની હડતાલ શરૂ કરી સરકારે દાસને બીનશરતે છોડવાની ના પાડી અને તેમને જામીનપર છોડવા કહ્યું, પરંતુ જતીન્દ્રનાથે તેમ કરવા ના પાડી જેલ કમિટિએ સરકારને તારથી દાસને છોડી દેવા જણાવ્યું પરંતુ સરકારે લગીર પણ નમતું આપ્યા વગર અફો પકડી રાખ્યો. દાસની દૈનિક દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી ગઈ અને ૧૩ મી ડીસેમ્બરને દિવસે બપોરના દોઢ વાગે ૬૧ દિવસના ઉપવાસ પછી આ સંસારનો ત્યાગ કરી તેમણે સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું. દાસના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા જનતા રોડસાગરમાં કુબી મઈ. મોટાં મોટાં શહેરોમાં હડતાળ પડી અને મોટાં સરઘસ નીકળ્યા. લાહોરમાં દાસને અંજલી અર્પવા મોટું સરઘસ નીકળ્યું જેમાં એક લાખ મનુષ્ય હશે તે પછી લાસને કલકત્તા લઈ જવામાં આવી રેલેશનપર અપૂર્વ માનવસામર ઉભરી ભેગો થયો હતો અને કલકત્તામાં પણ અપૂર્વ સરઘસ નીકળ્યું ચીનીના બલિદાનથી લોકોમાં નુર્વ એતન રેડામાં ભારત વર્ષમાં સાર્વત્રિક શોક પ્રસર્યો સર્વત્ર સરકારના વર્તન તરફ તિરસ્કાર અને ચીદા બોગ માટે આદરભાવ દર્શાવવામાં આપ્યા પંડિત મોતીલાલ નહેરુએ એસેમ્બલીમાં બોલણ કરતા કહ્યું કે સરકાર દુર બની ગઈ છે. મનુષ્યના જીવ માટે તેને દરકાર નથી. જો તેણે ધાર્યું હોત તો ચીદા દાસને તે બચાવી શકત માલવીયાજીએ પણ જણાવ્યું કે બૂખમરાના હડતાલીઓની ફરિયાદો સાચી છે અને સરકાર તરફ કેષની સદાનુમતિ નથી. શ્રી જીન્દાએ કહ્યું કે આ લોકોની બૂખમરાની હડતાલે બહુ મંજીર સ્વરૂપ પકડ્યું છે અને તેઓને તેમની જરૂરીયાતો જાણે છે છીએ ચીદા દાસના બળાદાનથી ભારતમાં નરિ પણ બીજા દેશોમાં પણ તેનો પ્રભાવ ફેલાયો. પિનાક દેવસને બંગાળના સિદ્ધ. શ્રી. સેનમુખને તાર ક્યો કે જતીન્દ્રનાથના આત્મભોગથી ભારત વર્ષ સર્વત્ર યોગે. શ્રી મેક્કરનીનીએ તાર ક્યો કે જતીન્દ્રનાથ દાસને મૃત્યુથી ભારતરત્ન થયેની ખોટ અને તેથી ઉપગના ખેદમ મેક્કરનીનીને દુઃખ બાગ લે છે સર્વત્રના અવરુ મળશે જતીન્દ્ર

નાયના મૃત્યુ પહેલાં જુખમરાની હડતાલથી બહુ દિવસ કેસ મુલતવી રહ્યો. આથી સરકારે એસેંબલીમાં “ હંમર સ્ટ્રાઇક બીલ ” દાખલ કર્યું જેનાથી આરોપીઓ જુખમરાની હડતાલને લીધે કોર્ટમાં હાજર ન થાય તો કેસ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવનાર હતી. આ બીલ પર બહુ ચર્ચા થઈ, પ્રગતીય પક્ષોએ તેનો વિરોધ કર્યો અને પરિણામે બીલ પાછું ખેંચાયું. જુખમરાની હડતાલ છોડી આરોપીઓએ પછીથી કેસની સુનાવણી વખતે હાજરી આપવા માંડી પરંતુ તેમની શરતોનું પાલન નહિ થવાથી તેમણે ફરી ૪ થી ફેબ્રુઆરીથી જુખમરાની હડતાલ શરૂ કરી અને તેથી ૮ મી માર્ચ સુધી કેસ મુલતવી રહ્યો.

૧ લી મેને દિવસે વાઈસરોયે ઓરડીનન્સ નં. ૨ કાઢ્યો જે પ્રમાણે આરોપીઓનો કેસ લાહેર હાઈકોર્ટના નવો ઓરડીનન્સ ત્રણ ન્યાયાધીશ પાસે ચાલ્યો. ઓરડીનન્સ પ્રમાણે આ ટ્રીબ્યુનલ આરોપીઓની ગેરહાજરીમાં પણ કેસ ચલાવી શકતી હતી. આ ટ્રીબ્યુનલનો કેસનો હાઈકોર્ટમાં અપીલ થાય તેવો ન હતો. ટ્રીબ્યુનલમાં જસ્ટીસ કોલ્ડરૂમ, આગા હૈદર અને જસ્ટીસ મી. હેમીસ્ટન નીમવામાં આવ્યા હતા. પહેલાં તાજના સાક્ષી જગજોપાલની જુજાની શરૂ થઈ. આરોપીઓ રોજ આનંદથી કોર્ટમાં આવતા અને રાષ્ટ્રીય નાદો પોકારતા હતા. આ ટ્રીબ્યુનલની સામે ફક્ત એક બે દિવસ જ મુકદ્દમા ચાલ્યો હતો કે કોર્ટ તરફથી આરોપીઓને રાષ્ટ્રીયનાદો કરવા ના પાડી, પણ આરોપીઓએ તે માન્યું નહિ. આથી તહોમતદારો અને પોલીસમાં મોટો અંગડો થયો અને બીજે દિવસે તહોમતદારોએ કોર્ટમાં આવવાનો અસ્વીકાર કર્યો. કેટલાક દિવસ પછી જસ્ટીસ કોલ્ડરૂમ અને જસ્ટીસ આગા હૈદરે રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યા પર જસ્ટીસ મી. અમરુલ હાલ તથા જસ્ટીસ મી. ટેપની નીમણૂક કરવામાં આવી.

પરંતુ તહોમતદારોની કેટલીક સરતોનો સ્વીકાર થયો ન હતો તેથી તેમણે આ દ્રોહ્યુનલની સામે પણ ઉભા રહેવાની નાપાડી. તેથી કેસ તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી શ્રી. બી. કે. દસ, સુરેન્દ્રનાથ પાંડે અને આસ્તર આત્મારામને નિર્દોષ જાહેર કરવામાં આવ્યા અને બાકીના ઉપર તહોમતનામું ફરમાવવામાં આવ્યું. આ પછી એક આરોપી દેશરાજે પંજબ હાઇકોર્ટમાં ફરખાસ્ત કરી જેમાં ઉદા. વેલા મુદાઓની વિરુદ્ધ સદરકુ હાઇકોર્ટ ફેસલો આપ્યો. સરકારી વકીલ શ્રી. કાર્ડન નોડે સ્પેશીયલ દ્રોહ્યુનલ ફ્રાંસીનો ચુકાદો સામે એવો મુદો રજુ કર્યો કે આ કેસમાં ૪૭૫ સાક્ષીઓની જુગ્યાની લેવાઈ ગઈ છે અને ૨૫૬ સાક્ષીઓ જે પહેલી વખતે રજુ કર્યા હતા તેમની સાક્ષી હવે લેવાશે નહિ. આમાંના કેટલાકની જુગ્યાની તાજના સાક્ષીઓને મળતી છે અને બીજાની જુગ્યાનીનો સંબંધ આડકતરીરીતે કામ લાગે તેવો છે. આથી જેમની ખાસ જરૂર નથી તેમની જુગ્યાની ફરી લેવામાં આવવી જોઈએ નહિ. આથી કેસ જલદી પતાવી દીધો. અને સ્પેશીયલ દ્રોહ્યુનલે ૧૭ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૦ ના રોજ ફેસલો આપ્યો. આ દિવસે આરોપીઓને કોર્ટમાં હાજર રહેવા ઠહેલું પણ તે હાજર રવા હતા નહિ તેથી હાઈકોર્ટના રજીસ્ટર દ્વારા તેમને તેમના ફેસલો સુજાવવામાં આવ્યા.

સરદાર બમનસિંહ, શ્રી. મુખરજી અને શ્રી. રાજગુરુને ફ્રાંસીની સળ ફરમાવવામાં આવી. મેસર્સ કોશીરીલાલ, મહાવીરસિંહ, વિજયકુમારસિંહ, ગિતરમા, ગદામસાદ, જયદેવ અને કેવળનાથ તેવારીને દેશનીકાલની સળ ફરમાવવામાં આવી. શ્રી. કુંડનલાલને સાત વર્ષની અને શ્રી પ્રેમ-
 ને ૧૦ વર્ષની સજા અજા કરવામાં . અને મેસર્સ અજયકુમાર

ધોષ, જીતેન્દ્રનાથ અને દેશરાજને છોડી દેવામાં આવ્યા. મેસર્સ હંસરાજ વોહરા, રૂણીન્દ્ર ધોષ, જય ગોપાલ, લલિતકુમાર મુકરજી અને મનમોહન બેનરજી જે તાજના સાક્ષી હતા તેમને છોડી દીધા. બાકીના જે તાજના સાક્ષીઓ શ્રી ૦ રામશરણ દાસ અને પ્રેમદત્ત પોતાના વચનમાંથી ફેરી ગયાથી તેમના સામે ૧૯૩ મી કલમ પ્રમાણે કેસ ચલાવવામાં આવે છે.

કહેવાય છે કે લાહોર કાવના કેસના આરોપીઓ હિંદુસ્તાનની

જુદી જુદી જગાઓના હતા. આથી એમ

કાવનાનું રહસ્ય સાબિત થાય છે કે આ કાવનું કરનારી

પાર્ટી લગભગ આખા દેશમાં ફેલાયેલી હતી.

આ પાર્ટીના નાયક શ્રી ચન્દ્રશેખર આઝાદ કહેવાય છે. દરેક પ્રાતમાં એક

એક માણસ રાખવામાં આવ્યો હતો. પંજાબનો પ્રાત શ્રી સુખદેવના

કબજામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં શ્રી સુખદેવે બજવાબેર

પાર્ટીમાં સભાસદોની ભરતી કરવાનો આરંભ કર્યો. આ વખતે

તાજનો સાક્ષી જયગોપાલ લાહોરની કેમી ચાળાનો વિદ્યાર્થી હતો.

આના એક શિક્ષકે આની ઓળખાણુ શ્રી સુખદેવને કરાવી. ઈ. સ.

૧૯૨૬ માં એ એમની પાર્ટીનો મેમ્બર થયો. અંગ્રેજી સ્કુલની લાઈ-

બેરી અને સાયન્સની લાઈબ્રેરીમાંથી તેણે જે પુસ્તક ચોર્યા અને

શ્રી સુખદેવને આપ્યા. જયગોપાલને દાખલ

બોમ્બ બનાવવાના કાર્યા પછી શ્રી સુખદેવે હંસરાજ વોહરાને

કાંઈક મસાલ સહિત પોતાની પાર્ટીનો મેમ્બર બનાવ્યો. મેમ્બર

બનાવતી વખતે તેમણે હંસરાજને એક

કામળ બતાવ્યો જેમાં પાર્ટીના મૂળ નિયમો લખ્યા હતા. આ પાર્ટીનું

નામ હિંદુસ્તાન સોશીયલીસ્ટ રીપબ્લીકન એસોસીએશન હતું. આ

પાર્ટીમાં મુવડાને શ્રી સુખદેવ સામેલ કરતા હતા. ઈ. સ. ૧૯૨૮ માં

શ્રી સુખદેવનો શ્રી ૦ ભગતસિંહ સાથે પરિચય થયો. ૩૭ માર્ચ ૧૯૨૮

ના રોજ ફતેહગઢ જેલમાં મેસર્સ વિજયકુમાર, હંસરાજ અને શિવ-
વર્માએ કોટારી કેસના ઓરોપીઓને મળવાની અરજ કરી. આ
કેદીઓમાંના શ્રી. જોગીરાયન્દ્ર એક હતો. જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને
શક પડ્યો કે આ બે શ્રી. જોગીરાયન્દ્રને છોડાવવા કાંઈ પ્રયાસ કરે
છે. આથી તેમણે આ લોકોને મળવાની રજા ન આપી.

જુલાઈ ૧૯૨૮ માં કાનપુરમાં એક સભા મળી જેમાં ગયા-
પ્રસાદ, શિવવર્મા અને સુખદેવ એકત્ર થયા.
હાકતરની દુકાન આનું પરિણામ એ આવ્યું કે શ્રી. સુખદેવ
શ્રી. અધાપ્રસાદને લાહોરમાં લાવ્યા અને
ડૉ. જી. એસ. સીંગલના નામથી શ્રીરાજપુરમાં તેમણે ડોક્ટરી
દુકાન ખોલી જે ખોલવામાં ત્રણ મુદ્દા હોવાનું કહેવાય છે. પહેલો એ
હતો કે પંજાબથી બીજા પ્રાંતમાં જનારા અને બીજા પ્રાંતમાંથી
પંજાબ આવનારા પાર્ટીના મેમ્બરો ત્યાં રહી પોતાના પોશાક વગેરે
ખરીદી શકે. બીજો એ હતો કે દુકાન મારફત બોમ્બ બનાવવાનો
સામાન મેળવી શકાય અને ત્રીજો એ હતો કે દુકાનમાંથી કમાવાય
તો પાર્ટીને આર્થિક મદદ પણ મળે.

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ માં શ્રી. વિજયકુમારસિંહા પટણામાં
જઈ શ્રી. ફરીન્દ્રકુમારને મળ્યા અને તેમને કહ્યું કે પાર્ટીના
બધા મેમ્બરોની એક મીટીંગ બોલાવીએ અને એક મોટી પાર્ટી
બનાવીએ. વળી દિલ્હીમાં પણ એક મિટીંગ બોલાવવામાં આવ-
નાર હતી જેમાં પંજાબની પાર્ટીના સરદાર ભગસિંહ અને શ્રી. સુખદેવ,
જોગીરા પ્રાંતમાંથી શ્રી. શિવવર્મા અને શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ વગેરે
પણ હાજર રહેવાના હતા. આ વાત પણ તેમણે કહેલી. ૮ મી સપ્ટે-
મ્બરે શ્રી. ફરીન્દ્રકુમાર દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે વિજયકુમારે
તે કહ્યું કે મીટીંગ કાલે થશે. ૬ ફી તારીખે બધા શ્રીરાજપુરમાં

તપલખના કિલામાં એકઠા મળ્યા અને આખા વિસુવ કમિશનની સલાહ લેવા માટે તેમણે સાત-બજુની એક સેંટ્રલ કમિટી નીમી જેના મેમ્બર સરદાર ભગતસિંહ, શ્રી. સુખદેવ, વિજયકુમાર, શિવવર્મા, હર્ષિન્દ્રકુમાર, કુંદનલાલ અને ચન્દ્રશેખર આઝાદ નીમ્યા. શ્રી. સુખદેવને પંચખના નાયક. શ્રી. શિવવર્માને જોડીયા પ્રાંતના નાયક અને હર્ષિન્દ્રકુમારને બીહારના નાયક નીમ્યા. શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદને રીપબ્લીકન આરમીના નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને શ્રી. કુંદનલાલને સેંટ્રલ કમિટીની ઓશીસનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સરદાર ભગતસિંહ અને વિજયકુમાર સિંહાને જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવા અને સંગઠન રાખવા નીમ્યા. એવો રાવ પણ કરવામાં આવ્યો કે ચોરી, કતલ વગેરે સેંટ્રલ કમિટીની જાગૃતી વધારે કરવું નહિ. પાટીના ફંડ અને હથિયાર પણ સેંટ્રલ કમિટીને હાથ રાખવામાં આવશે એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ મિટિંગમાં એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કોઠારી કેસના કેદી શ્રી. જોગીશચન્દ્ર ચેટરજી જે આઝાદ બેન્કપર દરોહો , જેલમાં હતા તેમને છોડાવવા અને તે કામની વ્યવસ્થા શ્રી. વિજયકુમારને સોંપવામાં આવી. કામન કમીશનના સભ્યોની વિરૂદ્ધ કામ કરવા નક્કી થયું અને તે માટે બંગાળના બોમ્બ બનાવનારાઓ પામેથી મદદ લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એક ઠરાવ એવો પણ પસાર કરવામાં આવ્યો કે કોઠારી કેસના તાજના સાક્ષીઓને મારી નાખવા. બીહારમાં ચોરી વગેરે રવાની તજવીજ કરી હતી. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૯ ના રોજ લાલા જગતરાય મરી ગયા. પછી શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ લાહોરમાં એક રિવાજ અને એક પિસ્તોલ સાથે આવ્યા અને સેંટ્રલ કમિટીના બીજા મેમ્બરો પણ લાહોરમાં આવ્યા. ૪ થી ડિસેમ્બરને દિવસે પંચખ

નેચનલ બેંકમાંથી ચોરી કરવાની તજવીજ કરી અને એવા નિશ્ચય-
પર આવ્યા કે શ્રી૦ ભગતસિંહ અને શ્રી૦ મહાવીરસિંહે મોટર લઈ
ને રાતના ત્રણ વાગે બેંકની પાસે જઈ પહોંચ્યું. બેંકના પહેરદારને
પીસ્તોલથી ધામલ કરી પકડી રાખવો. મેસર્સ કિશોરીલાલ અને જય-
ગોપાલે ખળનામાંથી ચેલીઓમાં નોટ ભરી દેવી અને કામ ખતમ
થાય પછી બધાએ મોટરમાં બેસી રવાના થઈ જવું. નિયત સમયે
બધા બેંક પાસે આવ્યા પણ શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી મહાવીરસિંહ જે
મોટરમાં બેઠા હતા તે રસ્તામાં બગડી ગઈ અને શ્રી. મહાવીરસિંહ તે
ચત્રાવી ન શક્યા અને તેથી આ કામ પાર પડી શક્યું નહિ.

લાહોરના બગવાબોરોએ જામલમાં એક મહાન રાખ્યું હતું. તા.
૯ અથવા ૧૦ મી દીસેંબરને દિવસે આ
જામલમાં મીટીંગ મહાનમાં એક મીટીંગ ભરાઈ જેમાં એવી
જોડાવણીઓમાં આવી કે લાહોરના સીનીયર
મુખિયે-ડા. આ. પોલીસ મી. રોહને મારી નાખવો
કારણ કે એમ માનવામાં આવતું હતું કે તેની લાડીના
પ્રદારથી જ લાલ્લા લજપતરાય રત્નવાસી બન્યા હતા. મી.
જયગોપાલને રોહની તપાસ કરવાને નીમવામાં આવ્યા જે કામમાં
એ થોડા દિવસ રોકાયા. ૧૭ મી. દીસેંબરે સવારના દસ વાગે મી.
જયગોપાલે એક અંગ્રેજ ઓફીસરને મોટરસાઈકલ ઉપર ઓફીસમાં
શબ્દ થતો જોયો. આને રોહ સમજી પોતાની પાટીને ખનડ આપી.
એ દિવસે જયોરના જે વાગે એક મીટીંગ ભરાઈ જેમાં સરદાર
ભગતસિંહ અને મેસર્સ જયગોપાલ, ચન્ડોખર, રાજગુર અને મુખરેવ
હાજર હતા. આ મીટીંગમાં તેનું ખુન કરવા શબ્દ લેવાનો દરવા કર્યો.
સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. ચન્ડોખરે પિસ્તોલ લીધી અને મી.
રાજગુરે રિવોલ્વર લીધી. આ ત્રણ જણને ખુન કરવા નીમવામાં
આવ્યા. સાંજના પાંચ વાગે મી. સેન્ડર્સ ઓફીસમાંથી બહાર આવ્યો
અને એને રીપર મળ્યો. તેની માથે હતો મી. સેન્ડર્સ મોટર-

સાષ્ટકલપર બેસી જવા માંડ્યું અને મીઠા જ્યોત્સનાએ ધસારો કર્યો તેથી શ્રી. રાજગુરુ તેની તરફ રિવાજ્વર સહિત ધસ્યા અને ગોળાબંધાર કર્યો. ગોળા વાગવાથી તે જમીન પર પડ્યો અને તેને પગ મોટર-સાઈકલની નીચે દબાઈ ગયો. એટલામાં શ્રી ભગતસિંહ ત્યાં દોડી ગઈ પહોંચ્યા અને તેમણે ફેટલાક ગોળાબંધાર કર્યા અને પછી બન્ને ડી. એ. વી. કોલેજ તરફ નાસી ગયા. દ્વારીક ઈન્સ્પેક્ટર મી. કેમેરીન અને મી. ચરણસિંહ તેમની પાછળ પડ્યા. સરદાર ભગતસિંહે પાછા ફરી એક બીજી ગોળા છોડી. મી. ફેરીન જમીન પર સુધ ગયો અને ચરણસિંહે તેમની પાછળ દોડ્યા કર્યું તેથી તેને એક બીજી ગોળા લગાવી જેથી તે ધાપલ થઈ પડી ગયો. જે વખતે શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી. રાજગુરુ સોન્ડસપર ગોળાબંધાર ચલાવતા હતા તે વખતે શ્રી. ચન્દ્રશેખર ડી. એ. વી. કોલેજની બાજુમાં તેમને મદદ કરવા હિંમત હતા. પોતાનું કામ પતાવી અને ત્રણેજણ સાષ્ટકલોપર બેસી રવાના થઈ ગયા.

જન્યુઆરી ૧૯૨૯ માં સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. હર્ષિન્દ્રધોષ બોમ્બ બનાવવાની રીત શિખવા કલકત્તા ગયા.

બોમ્બની કળા શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે તેમને શ્રી. કમલનાથ તેવારીના મકાનમાં બોમ્બ બનાવવાની રીત

શીખવી. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરિને દિવસે તે બધા આગ્રા પહોંચ્યા અને ત્યાં એક મકાનમાં બોમ્બ બનાવવા સાચ્યા. આ બોમ્બ ગણેશચન્દ્ર એટરજીને છોડાવવા માટે બનાવવામાં આવ્યો હતો કારણકે તે દિવસમાં તેમને આગ્રાથી લકનૌમાં ખસેડવાના હતા. ૧૫ મી તારીખે શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે એક બોમ્બ બનાવ્યો. ૧૬ મી તારીખે શ્રી. જોગીશચન્દ્રને આગ્રાથી લકનૌ મોકલીદેવામાં આવ્યા. સરદાર ભગતસિંહ, વિજયકુમાર, ચન્દ્રશેખર વગેરે તેમને છોડાવવા માટે કાનપુર પહોંચ્યા પણ ત્યાં તેમને ખબર પડી કે તેમને તે છોડાવી નહિ શકે તેથી તેઓ ચાલ્યા ગયા. સેપ્ટેમ્બર ૩ મિટીએ 'સાધ્મિન કમિશનપર બોમ્બ ફેંકવાનો ઠરાવ કર્યો હતો

પણુ પૈસાની તાણુથી આ યોજના છોડી દેવામાં આવી અને એવો દરાવ કર્યો કે સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી ૦ જુદેકેશ્વર દત્તે એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવો અને મેસર્સ ચન્દ્રશેખર, જયગોપાલ અને રાજ-ગુરુ એમને ત્યાંથી બચાવવાને માટે નીમવામાં આવ્યા, પણુ તેઓ ફાવ્યા નહિ અને ભગતસિંહ અને જુદેકેશ્વર દત્ત બોમ્બ ફેંક્યા પછી પકડાઈ ગયા. ૧૫ મી એપ્રિલને દિવસે મેસર્સ સુખદેવ, કિશોરીલાલ અને જયગોપાલ લાહોરના કિલ્લા ગુજરસિંહની પાસે એક મકાનમાં બોમ્બ તૈયાર કરતા હતા તે વખતે પોલીસે છાપો મારી તેમને પકડ્યા. પછી જયગોપાલ તાજનો સાક્ષી બન્યો અને તેણે બંને મામલે બગાડ્યો અને બધું જણાવી દીધું. ૨ જુમને દિવસે મેસર્સ હંસરાજ વોહરા અને દેશરાજ પકડાયા. આમાંથી હંસરાજ તાજનો સાક્ષી બન્યો. ૧૨ મી મે ના દિવસે સહરાનપુરની બોમ્બ ફેક્ટરીપર પોલીસે દરોડા પાડ્યો અને ત્યાંથી શીવવર્મા, જયદેવ અને ગણપ્રસાદની ધરપકડ કરવામાં આવી. તા. ૭ મી જુને મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીએ પાર્ટીની વહેંચણી થયા પછી બીહાર પ્રાન્તમાં એક જગ્યાએ દરોડા પાડ્યો અને તેમાં એક માણસની હતલ થઈ, પરંતુ થોડા દિવસ પછી મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીની ધરપકડ કરવામાં આવી જેમાં મનમોહન સરકારનો સાક્ષી બન્યો.

હજી સરદાર ભગતસિંહ વિગેરના કેસનો ફેસલો થયો ન હતો એટલામાં પોલીસને એક નવા કાવત્રાની ખબર સરદાર ભગતસિંહ-મળી. જેથી નવેમ્બર ૧૯૩૦ના પહેલા અઠવા-હુને છોડાવવાની રીયામાં આ કાવત્રાના કામમાં ફેટલાક નવજુવા-તજવીજ નોને પકડવામાં આવ્યા. આજકાલ એ કેસની સુનાવણી એક સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલ મી. એ. એચ. બેકર, રાયચાદાદુર ગંગારામ સદાની અને મી. સલામની સમક્ષ ચાલે છે. તે કેસમાં હજી સુધી ફકત વાંજના સાક્ષી ઇન્દ્રપાલની યાદ છે જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે શ્રી. ભગતસિંહ અને

તેના સાથીઓને જોલમાંથી છોડાવવાને માટે તજવીજ કરવામાં આવી હતી. આ આ બાબતમાં ઇન્દ્રપાલે નીચે પ્રમાણે પોતાની જુઝાની કેટલાં આપી છે.

“૨૬ એપ્રિલના દિવસે યજ્ઞપાલે મને કહ્યું કે સરદાર બગત-
સીંહ, બટુકેશ્વર દત્ત અને તેના બીજા સાક્ષીઓને
ઈન્દ્રપાલની જોલમાંથી છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે
જુઝાની મને કહ્યું કે એ કામ વૈશાખી પુર્ણિ-
માના એક દિવસ પહેલાં અમલમાં મુકાશે

અને તે માટે એક જાતનો જેસ તૈયાર કરવામાં આવશે જેથી તમામ
પહેરાવાળા સીપાઇ અને જજ બેહોરા થઈ જશે અને એ
રીતે તેમને છોડાવીને એક લારીમાં બેસાડીને લઈ આવીશું.
યજ્ઞપાલે મને કહ્યું કે જે આરોપીઓને છોડાવવામાં આવશે તેમને
ત્યાંજ ગોળાથી મારી નાખવામાં આવશે કારણ કે કેટલાકે લાહોર
કાવના કેસમાં એકરારી સાક્ષી આપી છે અને કેટલાકે પોલીસ તપા-
સમાં મદદ કરી છે. એમાંથી શ્રી. સુખદેવ કે જેને કાસીની સજ્જનો દુકમ
થઈ મુકયો છે તેનું નામ યાદ છે. બીજાનાં નામની યાદ નથી. સુખ-
દેવની બાબતમાં યજ્ઞપાલે મને કહ્યું હતું કે તે પંજાબ પાર્ટીના વ્ય-
વસ્થાપક હોવા છતાં તેણે પોતાની એકરારી સાક્ષી આપી યજ્ઞપાલે
આરોપી અમીચંદને કાઢીને આરોગે જોવા માટે મોકલ્યો હતો તેને
મારી સાથે લઈ આવ્યો. મેં તેને અરજી લખી આપી હતી, તેમાં
અમીચંદને બદલે નાથુરામ-સ્કુનમારતર-સૈદ્પુરસાગપોડી એમ લખ્યું
હતું જેથી અમીચંદને પરવાનગી મળી અને તે અંદર આવ્યો ગયો.
હું ઘેર પાછો આવ્યો તે દિવસે સાંજે આરોપી અમીચંદ મારે ત્યાં
આવ્યો અને યજ્ઞપાલને મળ્યો. યજ્ઞપાલે મને કાઢીને નકમો,
આરોપીઓને બેસવાની જગ્યા, પ્રેક્ષકોની ગેલરી અને જે રીતે
આરોપીઓને છોડાવામાં આવનાર હતા તે બધું દેખાડ્યું. આરોપી

અમીચદ બીજે દિવસે ફરી આવ્યા પણ પરવાનગી મળી નહિ. યશપાળે કહ્યું કે તે દરોજ દવા લઇને જશે અને જ્યારે પોલીસ વાળાઓ સાથે તે વાંકેક ચર્મ જશે ત્યારે દવાને બહાને એસ લઇ જશે અને એ કામ વૈદ્યાખી પૂર્ણિમાના એક દિવસ પહેલાં કરવું એમ નક્કી થયું બીજે દિવસે અમીચદ એક શીશી લઇને આવ્યો. હું તેની સાથે હતો. શીશીમાં દવા હતી, પરંતુ અમને જરા વાર લાગી તેથી અરજી નામંજુર થઇ. આરોપીઓને છોડાવવાનું કામ ન થઇ શક્યું એનાં બે કારણો છે (૧) પાર્ટીના આરોપીઓને સબ્યો વખતસર પહોંચી ન શક્યા. સબ્યોનાં સાક્ષી ન છોડાવાય ? નામની મને ખબર નથી અને હું એ પણ જાણતો નથી કે ક્યા ક્યા સબ્યોએ આ કામમાં ભાગ લીધેયો(૨) બીજું કારણ એ હતું કે એસ તૈયાર થઇ શક્યો નહિ. યશપાળે મને એ પણ કહ્યું હતું કે પાર્ટીના સબ્યો એક બે દિવસમાં આવી જશે. વૈદ્યાખી પૂર્ણિમાના પહેલાં એક દિવસ મી. શીવ જેનો આ કેસમાં પત્તો નથી તે મારા મકાનપર આવ્યા. તે એજ મનુષ્ય છે કે જે યશપાલ અને ભગવતીચરણને શોધવા માટે થોડા વખત પહેલાં મારે મકાને આવ્યા હતા. મને ખબર નથી કે શીવ એજ કામ માટે આવ્યા હતા કે કેમ. તે વખતે મારો ભાઇ દીનાનાથ બેઠક ઉપર બેસતો હતો. યશપાળે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો હતો જેમાં લખ્યું હતું કે જે જે તેહામતદારોને અહીંથી છોડાવવામાં આવે તેમને સૌથી પહેલાં અમૃતસર લઇજવા કારણ કે વૈદ્યાખી પૂર્ણિમાના મેળા ઉપર ત્યાં બીડ થાય છે. ત્યાંથી કાર્મને કરાંચી, કેટલાકને મુંબાઇ અને કેટલાકને કલકત્તા પહોંચાડી નેથી પોલીસ પત્તો મેળવી શકે નહિ.

નીચે પ્રમાણે આરોપીઓને છોડાવવાનું નક્કો થયું હતું. રણજીત
 પાને ભગતસીંગ (રણજીત એ પાર્ટીનું નામ
 પાર્ટીઓની હતું) પ્રતાપસીંગ પાર્ટીના નાયક: કુંદનલાલ.
 વહેંચણી ૩૧. ગયાપ્રસાદ, કમળનાથ તેવારી, જીતેન્દ્રનાથ
 સાન્યાલ, અજયકુમાર ઘોષ, દેશરાજ માસ્તર

આત્મારામ, વિજયકુમાર સીંહા, કીશોરીલાલ, પ્રેમદત્ત, મહાવીર
 સીંહ, રાજગુરુ અને મી. દત્તને છોડાવવાને વિચાર કર્યો હતો અને
 બાકીના આરોપીઓને પાર્ટી તરફથી જાણીઓથી મારી નાખવાનું
 નક્કો કર્યું હતું. જો વૈશાખી પૂર્ણિમાના એક દિવસ પહેલાં કામ ચક્ર
 ગયું હોત તો એક જાહેરનામું લાહોર પાર્ટી તરફથી વહેંચવાનું હતું,
 પરંતુ એ કામ નહિ બની શકવાથી જાહેરખબરો છાપીને વહેંચવામાં
 આવી નહિ. આ કામ માટે હું (મન્દ્રપાલ) તથા યશપાલને
 પણ આવવાનું હતું. બીજા સભ્યો કે જેઓ આમાં ભાગ
 લેવાના હતા તેમનાં નામની મને ખબર ન હતી.
 એમની પાસે એક કપડાંની દ્રંક હતી. ભગવતીચરણે પણ
 મારા મકાનમાં રહેવા માડ્યું હતું. યશપાલને મદનગોપાળના નામથી અને
 ભગવતીચરણના, ખોટાલાલના નામથી મારા મકાન ઉપર બોલાવવામાં
 આવતો. - ભગવતીચરણે પુછ્યું કે જેલનું કામ કેમ થયું નહિ ત્યારે
 યશપાલે કહ્યું કે ગેસ તૈયાર થઈ શકી ન હતી. ત્યારે ભગવતીચરણે
 કહ્યું કે જે આરોપીઓને અમારે મારી નાખવા છે એને છોડાવવાથી
 શી ફાયદો કારણ કે સરકાર તેને સખ્ત સજાઓ કરશે. આ વખતે
 મી. શીવ પણ હાજર હતા. ભગવતીચરણે કહ્યું કે આરોપીઓને
 છોડાવીને લાહોરમાં જ રાખવામાં આવશે.

પ્રેમનાથ જેની પાર્ટીનું નામ 'ચપટર' હતું તેને યતીન્દ્રનાથ
 સન્યાલ, વિજયકુમાર સીંહા, અજયકુમાર ઘોષ અને કમળનાથ તીવા-
 રીને રાખવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. આરોપી જહાંગીરલાલ કે
 જેની પાર્ટીનું નામ 'તૈમુર' હતું તેને મી. કીશોરીલાલને રાખવાનું

આવ્યું હતું અને ડૉ. જી. સી. નીગમને સરદાર ગુલામસીંહને ત્યાં રાખવામાં આવતા હતા. રાતે મારે ત્યાં વિજયસીંહને રાખવાનો બદાબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો (બીજી વખતે જેલનું કાર્ય થઈ શક્યું નહિ)

ટ્રીબ્યુનલના ફેસલા પછી સરદાર ભગતસિંહ અને તેના સાથી-

ઓના ખાસ આગ્રહથી સરદાર ભગતસીંહે

પ્રીવીકાઉન્સિલમાં પ્રીવીકાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાની હા પાડી અપીલ.

કારણ કે લંડનમાં સોલ્ડીસીટરોની એક

ફર્મેને પ્રીવીકાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાને

ફીઆ અને કમળ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા. અપીલ

એક કાયદાના મુદ્દાપર કરવામાં આવી હતી અને એ તે હતો કે

વાઈસરોયે જે ઓર્ડિનન્સ કાઢ્યો હતો અને જેના આધારે ટ્રીબ્યુનલ નીમાઈ

હતી તે સાધારણ કાયદો નહતો અને ત્યાં બચાવ કરવા માટે પૂર્ણ છુટ

અપાઈ નહતી. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ને દિવસે એ અપીલ પ્રીવીકાઉન્સિલની

જ્યુડીશીઅલ કમિટી પામે નીકળી. ત્યાં વાઈસરોયે કાઢેલા આ ઓર્ડિ-

નન્સની ઇમરેજન્સી વિશે વધી ઉઠાવવામાં આવ્યો અને એમ જણા-

વવામાં આવ્યું હતું કે કેસમાં પડેલા પુરાવા ઉપરથી એમ સાબિત થતું

નથી કે ઇમરેજન્સી હતી. આ સિવાય બીજા કેટલાક મુદ્દા પર પણ

ચર્ચા ચલાવી તે વિશે વધી ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. ઓરડીનન્સ

હિંદુસ્તાનના સારા રાજ્ય માટે છે એમ ફોર્મ દિસાએ

સાબિત થઈ શકે તેમ નથી અને હાઈકોર્ટમાં અપીલ

કરવાનો હક પણ છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો એ બીના તરફ પણ

પ્રીવીકાઉન્સિલનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ આ અપીલ

દાખલ કરવામાં આવી નહિ અને તેની રજૂ ન મળતાં આખા દેશમાં

ગમગીની અને શોક ફેલાયાં. લાખો મનુષ્યોએ વિશાપનો મોકલ્યાં

અને વાઈસરોયને ભગતસિંહ વગેરેની મોતની સજાને બદલી કેદની

સજા કરવા અરજ કરી પણ આ સર્વ ખતરખર પાણી સમાન

થયું. વાઈસરોયે આ અરજોનો અસ્વીકાર કર્યો. લંડનમાં આ પ્રશ્ન

૧૨. . . ચર્ચાઓ અને આ મનુષ્યોની સજા રદ કરવા અથવા

અધિકારી ચલાવવા સખત દબાણ કરવામાં આવ્યું આ ઉપરાંત
 દેશમંત્રિયર પાર્લામેન્ટરી ગ્રુપ તરફથી પણ એક ડેપ્યુટેશન હિંદી
 વ' માણે મોકલવામાં આવ્યું અને તેણે હિન્દ અને વિનાયતનો
 સાથીત્વ બળવવા અને લોકમા શાંતિ ફેલાવવા સરદાર બગતસીંહ
 અને મના સાથીઓને છોડવાની અગત્ય જણાવી, પણ હિંદી વચ્ચે
 જવાબમાં જણાવ્યું કે આ સબખમા હિન્દના ના વાઈસરોયને તારથી
 વાંકું કરવામાં આવ્યા છે અને આ પ્રશ્નમાં તેમને યોગ્ય લાગે તેમ
 કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે

તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે લાલા અમુલકરામ કપુર એક
 કાયદાની દ્રષ્ટિએ વોકેટ (લાહોર) તરફથી સરદાર બગતસીંહ,
 ફાંસી થઈ શકે? રાજગુર અને સુખદેવ માટે હાઈકોર્ટમાં નીચે
 પ્રમાણેના મુદ્દાની એક અરજી આપવામાં આવી.

(૧) ઓર્ડિનન્સ નં. ૨ સને ૧૯૩૦ પ્રમાણે નીમાયવા ટ્રીબ્યુ-
 નને બગતસીંહ, રાજગુર અને સુખદેવને તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બરે ફાંસીનો
 દુકમ સંભળાવ્યો અને તા ૨૬ મી ઓક્ટોબર ફાંસીની તારીખ નક્કી
 કરવામાં આવી (૨) પ્રીવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવા માટે પરવાન-
 ગીની અરજી કરવામાં આવી અને ફાંસીની સગત મોકુફ
 રહી (૩) આગેપીઓ તરફથી નીમાયવા સોશીસેટરો મારફત ખમર
 મળી કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી વગી એમ પણ માવમ પડ્યું
 કે પ્રીવી કાઉન્સિલના જજો અરજી નામગ્યુર કરવાના કારણે પછીથી
 જણાવશે (૪) ઓર્ડિનન્સની મુદત પુરી થઈ ગઈ છે અને તે
 પ્રમાણે નક્કી થયેલુ ટ્રીબ્યુનન પણ કાયદાની દ્રષ્ટિએ પુરૂ થયુ છે.
 (૫) ટ્રીબ્યુનલનું દુનીયામાં અસ્તીત્વ નથી અને હવે કોઈપણ કોર્ટને
 એ અધિકાર નથી કે એ ફાંસી આપવાનો દુકમ કરે અથવા ફાંસીને
 માટે સમય કે જગ્યા નક્કી કરે અને હવે એવું કોઈ ટ્રીબ્યુનલ પણ
 નથી કે જેની પાસે ફાંસીની પછી વારંટ પાડું મોકલવામાં આવે
 (૬) પહેલા નક્કી કરેલી તારીખ વીતી ગઈ છે અને તેથી

હવે કોર્ટપણ અદાલતને નવી તારીખ નક્કી કરવાના કાર નથી. (૭) તહોમતદારોને શક છે કે જે કે વ્યવસ્થાપક દારોને તારથી સુચના કરવામાં આવી છે તોપણ કાયદા પ્રમાણિત વારટ વિના તેઓને ફાંસી આપશે. ઉપરની હકીકત જોતાં બગ સુખદેવ અને રાજગુરુને સેન્ટ્રલ જેલમાં ફાંસી આપવા માટે પુરી રાખવા તે કાયદા વિરુદ્ધ અને અયોગ્ય છે. અમે અરજ કરીએ છીએ કે કોર્ટ જણે આરોપીઓને કોર્ટમાં રજુ કરવાનો હુકમ આપે અને તેમને છોડી દે અથવા તો કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય તજવીજ કરે તથા આ અરજીનો ફેંસલો થાય ત્યાંસુધી ફાંસીને મુલતવી કરવા માટે અત્યંત જરૂરી હુકમ કાઢે અત્યારસુધી મળેલી ખબરો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી તેમ ફેંસલો પણ સંભળાયો નથી. તેથી એડીનન્સ ઉપર કોર્ટપણ પ્રકારની ચર્ચા થઈ શકે નહિ. તેને માટે આવશ્યકતા હશે તો જુદી અરજી રજુ થશે. અમારી અરજ છે કે આ અરજી ના. ગ્રીફ જરૂરીયાની સમક્ષ રજુ થાય.

તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ જોન. જસ્ટીસ મી. બીડેની અદાલતમાં સરદાર બગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરુ તરફથી (rights of habeas corpus) ની અરજી રજુ ફાંસીનાં સ્થળ-સમય ચર્ચ. ચર્ચા એ ઉપર હતી કે જે ટ્રીબ્યુનલે આરોપી કોણ કરાવે ? પીઓને ફાંસીની સજા કરી હતી તે ટ્રીબ્યુનલ હવે નથી તેથી હવે કોર્ટપણ અદાલતને તેમને

ફાંસીપર ચલાવવાની તારીખ, જગ્યા અને સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર નહતો. સરકાર તરફથી મી. નોઝ અવર્મેન્ટ એડવોકેટ તરીકે હાજર હતા. જ્યારે તહોમતદારો તરફથી મી. બગતરામ પુરી, લાલા શામલાલ અને મી. અમોલકરામ કપૂર હાજર હતા અદાલતનો ઓરડો વકીલો તથા તહોમતદારોના સંબંધીઓથી ભરાઈ ગયો હતો.

મી. પુરીએ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે કાનુન પ્રમાણે તહોમતદારોને અદાલતમાં રજુ કરવા જરૂરના છે.

જરૂરીસ મી. બીડેએ કહ્યું કે તહોમતદારો કાયદા મુજબ જેલમાં હોઈ તેમને અદાલતમાં લાવવાની જરૂર નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટનો કોઈ હુકમ નથી તેથી મારા અસીલોને પોતાને મોતની સજાનું યાન થઈ શકશે નહિ.

(મી. નોડને એ બાબતમાં પોતાનું અચાન પ્રકટ કર્યું.)

મી. પુરીએ કહ્યું કે આરોપીઓ તરફથી કોઈ જાતની દયાની અરજી કરવામાં આવી નથી.

જરૂરીસ બીડે-મી. પુરી, જ્યસિધી કેદી જાતે દયાની અરજી ॥ કરે ત્યાં સુધી તે માનવા લાયક હોતી નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટને કોઈ જાતનો અધિ-
કાર નથી કે તે સજાના અમલને રોકી શકે. એ તો એક જુડીશીયલ
શાત છે. સેશન્સ જજ ફાંસીનું વોરંટ કાઢે છે અને હાઈકોર્ટથી
મેજુરી લીધા પછી વોરંટ પાછું સેશન્સ જજની પાસે આવે છે અને
તે ફાંસીની તારીખ અને વખત નક્કી કરે છે. વળી ફાંસી લીધા પછી
તે વોરંટ ફરી તેમની પાસે પાછું આવે છે. તે પ્રમાણે આ વોરંટ
પણ ટ્રીબ્યુનલની પાસે પાછું જવું જોઈએ પરંતુ હવે તે ટ્રીબ્યુનલ
અસ્તિત્વમાં નથી અને તેથી હવે ફાંસી થઈ શકે નહિ.

જરૂરીસ મી. બીડે-તો તું જેલર સમય નક્કી નથી કરી શકતો ?

મી. નોડ-જી હા, તે કરી શકે છે.

મી. પુરી-કાયદો એ છે કે દયાની અરજીની સુનાવણી થયા પછી
જેલનો ઓફીસર સેશન જજ અથવા તો સજા કરનાર કોર્ટને ખબર
આપે છે અને તે કોર્ટ ફાંસીની સજાનો
સ્થાનીક સરકારને સમય અને જગ્યા નક્કી કરે છે. જે ટ્રીબ્યુનલે
સત્તા છે ? પહેલાં વોરંટ કાઢ્યું હતું તે હવે અસ્તિ-
ત્વમાં નથી અને હવે વોરંટનું અનુકરણ

જે અદાલત ટ્રીબ્યુનલની જગ્યાએ નીમાઈ દેાય તેજ કરી શકે છે.
પરંતુ એવી કોઈ અદાલત નથી અને તેથી લોકલ ગવર્મેન્ટ હવે
ફાંસી દઈ શકે નહિ. એને એ અધિકાર જરૂર છે કે તે ફાંસીની

સળને રોકી દે, પરંતુ હવે ટ્રીબ્યુનલ અસ્તિત્વમાં નહિ હોવાથી એવે! કોઈ અમલ થઈ શકે નહિ. જેલરને પણ કોઈ જાતનો અધિકાર નથી. લોકલ ગવર્મેન્ટ એ એક કારોબારી સંસ્થા છે. જે તારીખ અને સમય ટ્રીબ્યુનલે ફાસી માટે નક્કી કર્યો હતો તે હવે વીતી ગયો છે અને તેથી હવે ફાસી દબ શકાય નહિ. મી. પુરીએ દલીલોના સમર્થનમાં કાયદાનાં ધણાં ઉદાહરણો પણ રજુ કર્યા હતાં.

મી. નોંડે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે પ્રીવી કાઉન્સિલમાંથી અપીલ ફાલી નાખ્યા પછી લોકલ ગવર્મેન્ટે જેલરને સળનો અમલ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો અને જેલના નિયમ પ્રમાણે જેલર ફાસી આપવાનો સમય નક્કી કરી શકે. ટ્રીબ્યુનલનો હુકમ મોજુદ છે. લોકલ ગવર્મેન્ટને ફાસીનો સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર છે. તહોમતદારોને પ્રીવી કાઉન્સિલમાં અપીલ કરવાની તક આપવામાં આવી હતી તેમજ દયાની અરજી કરવા માટે પણ એક અઠવાડિયું આપવામાં આવ્યું હતું. ટ્રીબ્યુનલનું રેકર્ડ હાઇકોર્ટમાં છે તેથી વારંટ પાછું ત્યાં આવી શકે છે અને એજ અદાલત સમય પણ નક્કી કરી શકે છે. ટ્રીબ્યુનલના હુકમનો અમલ કરવામાં કોઈ મુશ્કેલી નથી. સમયની બદલી થવાથી અસલ વારંટ રદ થતું નથી. અત્યારસુધી દયાની અરજી ઉપર કોઈ જાતનો હુકમ આપવામાં આવ્યો નથી તેથી ફાસી મુક્તવી રાખવામાં આવી છે પરંતુ સળનો હુકમ તો બદાલજ રાખવામાં આવ્યો છે.

મી. જગતરામ પુરીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે ફાસીની સળ મુક્તવી રાખવાનું કારણ દયાની અરજી નથી પરંતુ ખીન્નું જ છે, પણ ગવર્મેન્ટ ફક્ત સળ મુક્તવી રાખી શકે છે.

હેવરે જરૂરી મી. બીડેએ દરખાસ્ત નામંજુર કરી અને પોતાના ફેસલામાં લખ્યું કે તમે આરોપીઓને ટ્રીબ્યુનલે અરજ નામંજુર કારણે વોરંટ પ્રમાણે ફેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. લોકલ ગવર્મેન્ટને અધિકાર છે કે તે મુક્ત લંગાવી શકે અને અને તેણે એજ મુજબ કર્યું છે.

“ અત્યાર સુધી તહોમતદારો એ જ વોરંટને આધારે જેલમાં છે.”

અને વારંટ રદ થતું નથી. તેથી કોઇ અરજી સાંભળવા લામક નથી અને તેથી અરજી નામંજુર કરવામાં આવે છે. સુઝાદામાં વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે હવે તહોમતદારોને ફાંસી દેવાનો સવાલ બાકી રહે છે, પરંતુ તહોમતદારો તરફથી હજુ દયાની અરજીની તજવીજ થઇ રહી છે તેથી એ સવાલ હમણાં ઉભો થતો નથી. જો એ અરજીની સુનાવણી પછી ગવર્નેન્ટને આરોપીઓની સગનો અમલ કરવામાં કોઇ કાયદાની મુશ્કેલી લાગે તો તે કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે સગને ફેરવી શકે છે.

જસ્ટીસ મી. બીડેનો ફેસલો સાંભળીને લાલા અમુલકરામ કપુરે લાહોર ડીસ્ટ્રીક્ટના કલેક્ટરને, પંજાબ ગવર્નેન્ટના હોમ સેક્રેટરીને અને લાહોર જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને નોટીસ મોકલી જણાવ્યું કે ફાજદારી કાયદાની કલમ ૮૦ પ્રમાણે તા ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦ ના દિવસે અમે સરદાર ભગતસીંહને ઓર્ડિનન્સ પ્રમાણે ટ્રીબ્યુનલે જે સગ કરી હતી તે બાબત આપને નોટીસ આપી છે. તેના અનુસંધાનમાં અમે આપને આથી ખબર આપીએ છીએ કે ત્રણ કેદીઓ તરફથી હેબીઓર્પોસનો અરજી કરવામાં આવી હતી. ઓન. જસ્ટીસ બીડેએ કે જેમની સામે આ અરજીની સુનાવણી થઇ તેણે ફેસલો આપ્યો કે કેદીઓની સગ કાયદાની વિરૂદ્ધ નથી. ફસીલો કરતી વખતે સરકારી વકીલે કહ્યું હતું કે દયાને માટે જે અરજીઓ કરવામાં આવી છે તેની ઉપર વિચાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી સગની બાબતમાં ખાસ કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આથી ઓન. જસ્ટીસ મી. બીડેએ ફાંસીની બાબતમાં ફેસલો ન કરતાં ફેરમાવ્યું છે કે જો લોકલ ગવર્નેન્ટને ફાંસી દેવામાં કાયદાની મુશ્કેલી નડે તો તે ફાજદારી કાયદાની કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે ફાંસીની સગને શગ પાણીની સગમાં અથવા તો કેદની સગમાં ફેરવી શકે છે. પણ સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે શરોઆરી મંરથા કેસ ચલાવનારી અદાલત અથવા તો તેની જગ્યાએ આવેલી અદાલતના વારંટ વિના પણ આ કેદીઓને ફાંસી આપી શકે છે કે નહિ. આનો ખાસ

તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કાંઈ પણ કારોબારી અમલદાર કાયદા પ્રમાણે તેમને ફાંસી આપી શકે નહિ અને જો આવે તો તે મોટા ગેરકાયદેસર ગુન્હો કરશે અને તેમનું કાર્ય બર્ણ દમાવિનાનું કહેવાશે. અમારી અરજ છે કે આપ અમને જલ્દી ખબર આપો કે બગતસીંહ વિગેરેને ફાંસી કગ્વાનો નિશ્ચય થઈ ગયો છે કે કેમ અથવા સરકાર જો તેમાં કાંઈ ફેરફાર કગ્વાની હોય તો તે પણ જણાવે. જો તેમ ના કરે તો કાયદા પ્રમાણે જો માસ માટે ફાંસીની સજા મુલતવી રાખે જેથી અમારા અસીલો આગળ દાવો કરી શકે. જો અમારી આ અરજ નામંજુર થાય તો અમારી પ્રાર્થના છે કે ફાંસી દેવાની તારીખ, 'સમય, અને જગ્યાની બાબતમાં અમને જોઈતાં જોઈતા પંદર દિવસ પહેલાં ખબર આપવામાં આવે જેથી કલમ ૪૬૧ અને ૫૬૧ પ્રમાણે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી શકીએ.

તા. ૫ મી માર્ચે મહાત્મા ગાંધી અને વાઇસરોય લોડીંગરવીન વચ્ચે કામચલાઉ સંધી થઈ અને બધા રાજ-

મહાત્માજી અને કીચકેદીઓને છોડી દેવાની ખબર બધે પહોંચી
વાઇસરોય ગઈ પરતુ જે કેદીઓને દિલ્લાના કારણે સજા થઈ હતી તેમને છોડવામાં આવ્યા નહિ. લોકો-

એ મહાત્માજીને અરજ કરી કે સરદાર બગતસીંહ અને બીજાઓને પણ તે છોડાવે. મહાત્માજીએ જણાવ્યું કે તેઓ તે માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેટલાક દિવસ માટે ફાંસીની તારીખ પણ મુલતવી રહી. પ્રજાએ જાણ્યું કે હવે ફાંસી રદ કરવામાં આવશે પરંતુ તા. ૧૯ મી માર્ચે સરદાર બગતસીંહ અને તેમના સાથીઓના સર્ગાવહાલાઓને ખબર મળી કે વાઇસરોયે ફાંસીની અરજ નામંજુર કરી છે તેથી તેઓ તા. ૨૩ મી માર્ચે ફાંસીવાળા કેદીઓની હેલ્થો મુલાકાત લઈ શકે છે.

આ ખબર મળતાં સરદાર કીસનસીંહ તથા રાજગરની માતા વિગેરે પોતાના સર્ગાવહાલોઓની સાથે

અવાગત જેલપર મળવા ગયા. જેલરે સરદાર કીસનસીંહ,

નામંજીર રાજગુરની માતા, લાઘ અને જીનેને મુકા-
કાત લેવા માટે ખરવાનગી આપી પરંતુ તેમની
સાથે ખીજ સંબંધીઓ જે ત્યાં મળવા ગયા હતા તેમને તે
ખરવાનગી આપવામાં આવી નહિ અને કારણમાં એમ જણાવવામાં
આવ્યું કે માત્ર એક લોહીનાં સર્ગાજ મુલાકાત લઈ શકે છે. આથી
સરદાર કીશનસીંહ વિગેરેએ તેમના પુત્રોની હેવટની મુલાકાત લેવા ખીજ
પ્રયાસો પણ કર્યા પરંતુ તે પણ નિષ્ફળ ગયા.

તા. ૧૬મી માર્ચ કે જે દિવસે કે. સુપ્રી-ટેન્ડન્ટ સેન્ટ્રલ જેલ-લાહોર
અને લાહોરના મામલતદારના હુકમો સરદાર
હેવટના પ્રયાસો કીશનસીંહની પાસે પહોંચ્યા તેજ દિવસે સરદાર
ભગતસીંહને પણ એ વાતની ખબર પડી હતી કે
તેઓ ફાંસીથી બચવાના નથી. એ કહેવું વધારે ચોખ્ખું ગણાશે કે તેઓ
મરવા માટે પહેલા કરતાં પણ વધારે તૈયાર હતા, પરંતુ જ્યારે
સરદાર ભગતસીંહ મરવા માટે એટલા બધા તૈયાર હતા ત્યારે તેમનાં
સર્ગાવહાલાંએ અને મિત્રો તેમને કાંઈપણ રીતે બચાવવાને
પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. જે કે તેમ બનવું અશક્ય હતું તોપણ તેમણે
દિમત છોડી નહિ અને હેવટનો પ્રયત્ન કરવા માટે મહાત્માજીને
લોડ ખરવીન પાસે મોકલ્યા. આ ઉપરાંત હાઇકોર્ટમાં પણ અરજીઓ
કરી, જેની સુનાવણી તા. ૨૩ મી માર્ચે થઈ પણ તે નામંજીર થઈ.
લોકો એમ જણતા હતા કે તા. ૨૪ મીએ સવારે ફાંસી
દેવાશે પરંતુ તા. ૨૩ મી માર્ચે રાતના આંદના
અમલે જ્યારે સરદાર ભગતસીંહના પિતા મર-

પિતાને સલામાં દાર કીશનસીંહ સભામાં લાપણ આપતા હતા
સમાચાર તે સમયે તેમને દિલ્લીની ખબર મળી કે
સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુર અને મુખદેવને જ-

૧૫ મીનીટે ફાંસીના લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા હતા.
તા. ૨૪ મી માર્ચની સવારે ડી. મેજસ્ટ્રેટ તરફથી લાહોરની
દીવાનો ઉપર જાહેર ખબરો ચોદાઈ જેમાં જણાવ્યું હતું કે સરદાર

ભગતસોહ, ગજગુરુ અને સુખદેવને ફાંસી આપવામાં આવી છે અને તેમની લાશોને સતલજ નદીને કિનારે અતેષ્ટિ સંસ્કાર કરીને તેની રાખ નદીમાં વહેવડાવવામાં આવી છે

સરદાર ભગતસોહ વિગેરેને મરણનો તો ભયજ નહતો તેમણે તો ફાંસીની સજા હરતે વધને સ્વીકારી લેવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને જે સમયે તેમને ફાંસી દેવામાં આવી તો સમયનું જે દ્રશ્ય દેખવામાં આવેલું છે તે ખરેખર અદ્ભુતજ છે અને તે નીચે મુજબ છે

“સોમવારે બપોરે ત્રણ વાગ્યા પછી લાહોર સેન્ટ્રલ જેલના

ફાંસીએ દેવી રીતે રજવર ત્યાં સદતર બંધ કરવામાં આવી આથી ચક્રાંક ? જેલ તપાસણી માટે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ આવે છે એવી સામાન્ય માન્યતા ફેલાઈ હતી અને

શહીદ ત્રિપુનીને તો સાજા સાડા પાંચ વાગ્યા સુધી-તેમની મૃત્યુપળના બે કલાક પહેલાં પણ-તેની જાણ કરવામાં નહોતી આવી તેઓ તો પોતાને ખીજે દીનસે સવારે ફાંસી અપાશે એમ ધારતા હતા તેમનો પ્રાણાન્ત પામે આવે છે જાણી તેમને આનંદ થતો હતો જેલ માંના ખીજ બધા કેદીઓને તેમની કોઠડીઓમાં હમણે કરતા બેઠા પુરી દેવામાં આવ્યા

એ પછી ટ્રીબ્યુનલની કોર્ટ માટે જે દરવાજા ઉઘડે છે એ દારમાંથી મેજસ્ટ્રેટ, ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ અને ખીજ અમલદારો અદર આવ્યા અને જ્યારે માજસ્ટ્રેટ કેદીઓને મળ્યા ત્યારે એમ જણાય છે કે, ભગતસોહ માજસ્ટ્રેટને અશીનદન આપ્યા અને જણાવ્યું કે-

“મેજસ્ટ્રેટ, તમે નસીમદાર છો, સ્વતંત્રતાની લડતના સૈનીકો ફાંસીના માંચડાને કેમ બોલે છે તે અમે તમને આજે બતાવીશું”

માજસ્ટ્રેટ સ્તબ્ધ બની મથા જ્યારે કેદીઓને તેમની કોઠડી માંથી બહાર લઈ જવામાં આવતા હતા ત્યારે જેલના એકેએક ખુણામાં તેની અંતર પડી ગઈ જેલના દરેક ખુણામાંથી-બધા કેદી ના મુખમાંથી “કુ-કીલાબ જીંદગાદ” ના સ્વર ગાજી રહ્યા ને

આ કેદીઓ પણ “કાન્તી અમર રહે” “શાહીવાદનો નાશ હો”
 “મજુરવાદ ધણું જીવે” ના સુત્રો ઉચ્ચારીને પોતાની કાટડીઓ
 ઊડી નીકળ્યા.

ન્યારે તેઓ મૃત્યુ લેનારા માંચડાની પાટ પાસે હતા ત્યારે તેમણે
 માંચડા પર કુદી જવાનો ઉત્સાહભર્યો પ્રયાસ કર્યો હતો.
 તે પછી, યોગ્ય વિધિઓ થઈ રહ્યા પછી ત્રણે જથ્થે માંચડા
 પર ઉભા રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. ભગતસીંહ વચ્ચે ઉભો રહ્યો.
 તેની જમણી બાજુએ તેનો જોડીદાર રાજગુરુ તે ડાબી
 બાજુએ તેનો સાથી સુખદેવ ઉભા હતા. તે પછી, ફાંસી
 માટે રાખવામાં આવેલાં દોરડાં તે ત્રણેના ગળા પર નાખવામાં
 આવ્યાં, અને કાંઈ પ્રીતમ પોતાની પ્રીયતમાને ચુંમે તેની
 રીતે તે દરેકે પોતપોતાના દોરડાને ચુંબન કર્યું. તેઓ હસ્યા;
 મીઠી શુદ્ધતેજો કરી. તેઓ પરસ્પર બેટ્યા. સુખદેવે જણાવ્યું કે, “આ
 એક મીનીટ કરતાં ઓછા વિયોગ પછી આપણે સૌ એકી સાથે
 આપણા પક્ષની અશ્વસ્થ સમિતિની સલાહ લેવા માટે જઈએ; ને ત્યાં
 ચન્દ્રશેખર આઝાદ, ભગવતીચરણ અને જતીનદાસ હાજર રહેશે.”

પછી તેઓ પોતાના સજડીય સુત્રો ઉચ્ચારતા હતા તેવામાં તો
 એક મીનીટમાંજ, ગળાના ફાંસાએ તેમના પ્રાણ લુપ્ત પડ્યા; એમ
 નાટક પર પડેા પડ્યો.

એમ જણાય છે કે ભગતસીંહનો પ્રાણ તો એક સેકન્ડ કરતાં ઓછો
 ઓછા સમયમાં ગયો ગયો પણ બીજા બેના જીવન જતાં બેથી ત્રણ
 સેકન્ડ લાગી. આજીસ મીનીટ બાદ તેમનાં શબ દીખ્યુંનહતી કાટડીવાળા
 ફારેથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં અને તેમને અમીદાદ માટે લઈ જવા
 માં આવ્યાં.

તા ૨૪ મી માર્ચે જ્યાં એ લાશોને બાળવામાં આવી હતી ત્યાં
 સોડા જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં હાડકાં અને માંસના ડુંકડા મળ્યા. તે
 લાહોરમાં લાવ્યા અને મોટું સરખસ કાઢ્યું અને સાંજના સાત વાગે
 તેને નદી કિનારે લઈ જઈ બાળી દેવામાં આવ્યું.

સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેને ફાંસી દેવામાં પછી તેમની લાશોને
 રાતના આસરે નવેક વાગે નદીના કીનારે
 શી રીતે બાળ્યા ? લઈ જવામાં આવી પરંતુ ત્યાં તેમને શી
 રીતે બાળ્યા તે મંબંધમાં વિવિધ પ્રકારની

વાતો સમસ્ત દેશમાં આજે ફેલાઈ છે. એક પક્ષ તરફથી એમ જણા-
 વવામાં આવે છે કે તેમની લાશોને બાળવા માટે લાકડાને બદલે
 ફાલેસો લઈ જવામાં આવી હતી તેમજ લાશોના ટુકડા કરીને ફાલસી
 ઉપર મુકી આસલેટ છાંટી સળગાવવામાં આવ્યા. ફાલસીથી હાડકાં
 અને માંસ બળી ચક્રુ નહિ અને તેથી થોડીવારે તેને પાણી છાંટી
 હોલવી નાખવામાં આવ્યું અને એ બધી રાખ, બળેલાં હાડકાં અને
 માંસ નદીના પુલની રર મી કમાન આગળ નાખી દેવામાં આવ્યું.
 આ બાબતની તપાસ માટે મહાસલાની વર્કીંગ કમિટી તરફથી એક
 કમિટી પણ નીમવામાં આવી છે. આ પ્રશ્નના સંબંધમાં સરકારી
 યાદી બહાર પાડી જણાવવામાં આવ્યું છે કે લાશોની અંતિમ ક્રિયા
 હિન્દુ ધર્મના રીવાજ પ્રમાણે જ કરવામાં આવી હતી અને લાશના
 ટુકડા ક્યાં હતા એ બીનાનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રશ્ન વિષે આજે પત્રપત્રમાં ખુબ ચર્ચા ચાલી રહી છે
 અને તે સંબંધી વર્તમાનપત્રોએ પણ ચર્ચા

ધાર્મિક ક્રિયા ઉપાડી છે. સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેની લાશ
 શી રીતે ? ધાર્મિક વિધિસર બાળવામાં આવી ન હતી
 એવી દલીલ ડેટલાક તરફથી એ પ્રદિએ કર-

વામાં આવે છે કે અગ્નિસ્તંભકારની ક્રિયા વખતે જે મનુષ્યની હાજરી,
 ધર્મમંથી તથા બીજી જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે તેમાંનું કંઈ પણ
 નહતું અને તે વિના કયેલો અગ્નિસ્તંભકાર ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વિરુદ્ધ છે એવો
 એક એકરાર શીખ કોમના એક ગુરુ ગોવિન્દનંદજીએ પણ
 બહાર પાડ્યો છે. આ સંબંધમાં સરદાર જગીયતસીંહ મુંબઈના ચહે-
 રીઓની સભા સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે સરકારે ચાલતા આવેલા
 જનુ ઉલ્લંઘન કરી ત્રણે નવજુવાનોને સવારને બદલે સાંજે ફાંસી

મીધી છે. તેમની લાશોને કાપવામાં આવી હતી. સરદાર કીશનસીંહને જે સ્થળે અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો તે સ્થળેથી લોહીથી ખરડાયલા પથ્થર તેમજ લાશના માંસના અને હાડકાના ટુકડા પણ મળી આવ્યા છે. જો લાશને કાપવામાં આવી ના હોય અને બરાબર બાળવામાં આવી હોય તો લોહીવાળા પથરા, હાડકા અને માંસના ટુકડા શી રીતે હાથ લાગે ?

ધાર્મિક ક્રીયા થઈ હોય या ના થઈ હોય તોપણ આજે સરદાર ભગતસીંહ, નાજશુર અને શ્રી. સુખદેવની ત્રિપુટીનું નામ હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. જે સ્થળે તેમની લાશોને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યાનું જણાયું હતું તે સ્થળનાં પણ આજે કેટલાયે દર્શન કર્યા હશે. આ ત્રિપુટીના સ્મરણમાં તો અમૃતસરના શીખ ગુરદ્વારામાં અખંડ પાઠો થયા છે. જે સ્થળે અગ્નિદાહ થયો હતો તે સ્થળે શ્રીરાજપુરની પ્રજાએ અખંડ પાઠ કર્યા છે. જે ત્રિપુટીની લાશોની રાખનાં પણ સુંબઈ તથા બીજા સ્થળોએ ઠેરઠેર સરઘસો નીકળી રહ્યાં હતા અને તેના સ્પર્શ માટે અનેક સ્થળોએ માનવમેદનીની ઠંઠ ઉભરાઈ હતી. આ ત્રિપુટીના શબોની રાખ સરદાર જમીયતસીંહ કરાંચીથી લઈને નીકળતાં અને ડોહાર જઈ પહોંચતાં ત્યાં તો પ્રજાજનો ભગતસીંહની પાછળ ગાંડા બન્યા હતા. તે રાખને હારકાવિશનાં મંદિરમાં લઈ જવામાં આવી હતી અને મંદિરમાં ઉભા કરેલા આરસના પ્લેટફોર્મ ઉપર શ્રી કૃષ્ણ બગવાનની મૂર્તિ સમક્ષ તે રાખવાળી કાર્ટેટ ચુકવામાં આવી હતી. તેના અમૂલ્ય મનુષ્યોએ સ્પર્શ કર્યો હતો અને પ્રલોનો વરસાદ વરસાબો હતો અને છેવટે રાખનો થોડો ભાગ ગ્રામની નદીમાં પધરાવી ત્યાં દિ-દુવિધિ મુજબ ધાર્મિક ક્રીયા કરવામાં આવી હતી.

સરદાર ભગતસીંહ તથા તેમના સાથીઓને ફાંસી દેવાવાના સમાચાર દેશનેતાઓને કરાંચીમાં મળતાં સર-કરાંચી મહાસભામાં કારના આ કૃત્યને મહાસભાના આગેવાનોએ

સખ્ત રીતે વખોડી કાઢ્યું હતું અને સરકારની શુદ્ધ નિષ્ઠા પ્રત્યે શકની દ્રષ્ટિ રળુ કરી હતી. આ ત્રિપુટીની શાંસીથી નવજુવાનોમા વધુ જોમ પેદા થયું હતું પરંતુ પ્રમંગલે અનુસરી નવજુવાનો તથા મહાસભાએ જે નીતિ અખત્યાર કરી તેથી સર્વ કોષ આશ્ચર્યમા ગરકાવ ચક્ર ગયા છે. એ મહાસભા સખ્તાઈ દરમ્યાન દેશનાયકોએ સરદાર ભગતસીંહને અંગણી અર્પણ કરતાં જે ઐતિહાસીક વ્યાખ્યાનો રજુ કર્યા હતા તેમાનો કેટલાકનો અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે:—

" ગોળીબંદારો અને શહીદો તો અનેક થઈ ગયા પણ સરદાર ભગતસીંહ અને તેમના સાથીઓના નામ તો પંડીતજવાહીરલાલ આગે કેરકેર ગવાય છે. અહિંસાના યુક્ત શું કહે છે ? મુઝરી મહાત્માગાંધીજીને પણ તેમનાં વખાણ કરવાનું મન થાય એનું પણ કોઈ કારણ હશેજ. સરદાર ભગતસીંહ અને તેના સાથીઓએ પ્રજામાં જાદુઈ અસર પેદા કરી છે. તેમની હિંમત, ત્યાગ અને માતૃભૂમીનો પ્યાર અજોડ છે. માતૃભૂમી માટે મોતની સાથે રમી રહેનારની પ્રશંસા કેવું ના કરે ? તે કદાપિ પોતાનો આશય છુપાવતો ન હોય. તે તો ખુબી રીતે કહેતો કે " માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે મેં માઈ ધારેલું કામ કર્યું છે. બંને સરકાર મને શાંસીએ ચકાવે. હું કદી પાછો હાંનાર નથી, " જવાહીરલાલે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે: હું તસવાર, બંદુક ચલાવી પરાક્રમ કરવાનું પર્વદ કરું છું. દરેક નવજુવાન પોતાનું પરાક્રમ દાખવવાને હત્સક છે, પરંતુ આપણે બુદ્ધી ન જવું જોઈએ કે આપણે આગ્રાદી ખાતર એક લાંબી મુસાફરી આદરી છે અને તે મુસાફરી દરમિયાન અનેક પડાવો નાખવાના છે. આ મુસાફરી સુખરૂપ પુણ્ય થાય અને આપણે આપણા ધારેલા રથને આવી પહોંચીએ એવા ઉપાય યોજવા જોઈએ. આગળ રસ્તામાંજ આપણે વિનાય થાય એવાં કાર્યોથી વિમુખ રહેવું જોઈએ. દિલ્લાના મેં જવાયો અનેક જલ્દીઆવાલા જાગ તથા પેશાવર તથા મોવા-

પુર જેવા હત્યાકાંડો જેવા પડશે અને દેશમાં અશાંતિ અને ખુના
મરડી વધી જશે. અને દેશને લાલ ચવાને બદલે જનમાલની ધણી
નુકસાની વેઠવી પડશે આપણે તો એવો રસ્તો ગ્રહણ કરવો જોઈએ
કે જેથી દેશમાં શાંતિ પથરાય, દેશની ગરીબ જનતાને સુખ થાય, અને
દેશ અનેક પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે. માટે ભુદ્ધિપૂર્વક કુશળતાથી કાર્ય
કરવાની જરૂર છે. મુસાફરી સફળતાપૂર્વક પસાર કરવામાં ધણી
સાવચેતી રાખવી પડે છે. આપણે ભગતસિંહ જેવી નિરૂતા અને
શૈષ્યેશને અંતરમાં ઉતારીએ. તેના મૃત્યુથી આવેશમાં આવી જઈ
રમખાણો ન કરતાં જે હેતુથી આ શહીદોએ પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે
તે હેતુ પાર પાડવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

(પં. જવાહીરના પ્રવચનમાંથી)

“ મારી આખી હૃદયની દરમ્યાન આજના જેવો મહાન દુઃખદ
પ્રસંગ મારી પાસે કદી નથી આવ્યો. અમારે
પંડીત માલવીયાજી માટે એ મોટી કમળખતીની વાત છે કે મૃત્યુ-
ને લાયક અમે સફેદવાળવાળા છુદ્ધાઓની સમક્ષ
દેશના વીર નવજુવાનો ફાંસીને માંચડે ચઢીને અમારી દષ્ટિથી દૂર ખસી
જાય છે. એથી પણ વધુ કમળખતીની વાત તો એ છે કે મહાત્માજી
અને અન્ય મહાપુરુષોની વિનંતીઓ છતાં નિધુર સરકારે હિન્દના
ત્રણ બાગકોને છીનવી લીધા. હિન્દુસ્થાનની જગ્યાએ ઇંગ્લાંડ હોત
અને ત્રણ અંગ્રેજ નવજુવાનોને સરકાર સમક્ષ દેશની અવગણના
કરી ફાંસીને માંચડે ચઢાવવા માગતી હોત તો તે કાર્યમાં સરકાર
કદાપિ સફળતા મેળવી ના શકત. ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવના
આત્માને ત્યારેજ શાંતિ થાય કે જ્યારે આપણે માતૃભૂમિનાં બંધનો
શાપી નાખીએ. ” ફુનીયામાં ડાઈ દેશ ઉપર મોટામાં મોટી મુશીબત
હોય તો તે વિદેશી રાજ્યની જ છે. વિદેશી રાજ્યનો બોજો હિન્દ
ઉપરથી આપણે ઉઠાવીએ તોજ આપણે માતૃભૂમિના આશિર્વાદ
મેળવી શકીએ. ભગતસિંહ વિગેરેએ પોતાના પ્રાણની આદુતિ આપી

પોતાની આખર વધારી છે. ૧૯૧૪ થી આજ સુધીમાં આવા અને
 દેશપ્રેમીઓ ફાંસીને માંચડે ચડી ચુક્યા છે. આગળ આજતાં પંડિતશ્રી
 જણાવ્યું કે સરકારે જે મોનેરી તક ગુમાવી છે તેવી તક હવે
 પછી મળશે કે નહિ તેની કલ્પના હુ નથી કરી શકતો. અમોએ અમારા ત્રણ
 બાળકોની જીંદગીની બીજ વાઈસરોય પાસે માગી લ્યારે અમને કહેવામાં
 આવ્યું કે “આ બાળકમાં વાઈસરોય પોતાનો દયાનો વિશેષ અધિકાર
 વાપરી શકે એવો એક પણ કાયદો નોંધવામાં આવતો નથી” વાઈસરોય
 જામરી જીલ્લો કરી છે. હુંને કહુ છું કે વાઈસરોયને આપવામાં આવેલ
 દયાના વિશેષ અધિકારનો ઉપયોગ કરાવવાનો જો કોઈ મોકો હોય
 તો તે આ વખતેજ હોય સરકારે મોકો સાધી પ્રજાનો અમુલ્ય પ્રા
 સંપાદન ન કર્યો. સરકારે અમારા અંતરમાં હમેશને માટે ખીંટ
 ઠોકી દીધી છે. આ દેશ અમારા મૃત્યુ સુધી અમો વીસારી શકશું નહિ
 પરંતુ સરકારના નિષ્કુર કાર્યે આપણને આપણી પરવશતા અં
 અચકિતનું સ્પિર્ટિંગ કરાવ્યું છે. અત્યારે અને આ પગલ પ્રતિ
 કરવી જોઈએ કે જ્યાં સુધી અમે સ્વતંત્રતા મેળવી અમારા દેશ
 માલીકી અમે નહિ મળવીએ ત્યાંસુધી અમને જંપ નહિ વળે. અં
 અમારા પ્રાણ દેશને ખાતર પાથરના તૈયાર છીએ.

(પંડીત માવવીલાજીના પ્રવચનમાંથી)

“ સરદાર બગતસીંહ મારા હાથમાં રમ્યો છે. તેને મેં હળ
 વાર સુમ્યો છે. તે બાળકની નસેનસમાં સરદ
 ડા. સત્યપાલ શું કીધનસીંહનું લોહી વહી રહ્યું હતું. તે
 કહે છે ? કાકાનું નામ, સરદાર અજીતસીંહ, સરદાર અ
 તસીંહ સરકાર સામે જ્હારવડું આદ્યું અ
 આજે સરકારે તેમને દેશ નિકાલ કર્યા છે. વર્ષો થયા તે માતૃભૂમિ
 આવવાને તકપો રહ્યા છે પરંતુ અફસોસ કે નિષ્કુર સરકાર કિન્દ માતા
 બ્રહ્મા પુત્રને તેની માતાથી વિખૂટા પાડી રહેલ છે. લોં મા. ને
 વાંની સજ થઈ તે વખતે પ્રજામાં ખુબ ઈસકેરણી ફેલાઈ હતી, પં

તીલકનાએ કારાવાસથી જે કાર્ય થયું તે સરદાર ભગતસિંહ, રાજગુરુ અને સુખદેવ આગ્રીદીની તલ્લખ પેદા કરી ગયા તે છે. પંડીતજીએ વધુમાં જણાવ્યું કે-જ્યારે તેમનો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે એક દિવસ ભગતસિંહ બેઠકક રીતે હસી રહ્યો હતો. તેથી સરકારી વકીલે જણાવ્યું કે તે હસીને કાટની મરકરી કરે છે પણ તેજ પળે આ વીર પુરુષે જણાવ્યું હતું કે 'અત્યારે હસીને હું આ કોટની મરકરી કરી રહ્યો છું પણ જ્યારે ફાંસીને માંચડે ચઢીશ અને ત્યાં હું જે હાસ્ય કરીશ તે ત્યારે કંઈ અદાલતની મરકરી થશે ?' આવા વીર પુરુષોને જીવન મરવું નો બેદ નથી. '

(ડાક્ટર સતપાલના પ્રવચનમાંથી)

" વીર ભગતસિંહ અને તેમના જે સાથીઓ ફાંસીએ ચડ્યા.

તેમનો દેહ બચાવવા ધણા પ્રયત્ન થયા. કંઈક

મહાત્માજીની આશા પણ બંધાઈ તે ફાગટ ગઈ.

એમણી. ભગતસિંહને જીવવાની ધૃત્તિ નહોતી. તેમણે

મારી માગવાની ના પાડી. અરજી કરવાનીએ ના પાડી. જીવે તો બી-

જાને અર્થે જીવવા કદાચ તૈયાર થાય, જીવે તો એ દ્રષ્ટીએ કે તેના

મોતથી કોઈ આવેશમાં આવીને નકામા કોઈનું જીવન ન કરે. ભગત-

સિંહ અહીંસાના પુઝારી નહોતા, પણ હીંસાને ધર્મ નહોતા માનતા.

ધાર્યારીથી જીવ કરવા તૈયાર હતા. તેમનો હોલો કાગળ આવો હતો:-

'હું તો લગાઈ કરતાં પકડાયો છું. મને ફાંસી ન હોય. મને તો તોપને

મોટે ચડાવો, મોળીએ મારો. " આ વીરો મરણના બચને

જત્યા હતા. તેમની વીરતાને મારૂ તેમને હજારો વંદન હો.

પણ તેમના ફૂલનું અનુકરણ ન થાય. તેમની કૃતિથી દેશને

લાભ થયો માનવા હું તૈયાર નથી. નુકસાન તો જોઈ રહ્યો છું. એ

પ્રતિ ન હોય અને કેવળ અદિસક મુદ્દ લડી ચક્રવા દોત તો આ-

પણે ક્યારનું સ્વરાજ લઈને બેસી ગયા હોત. આ મારા અનુમાનને

વિરોધે બે મત બંધે દો, પણ આટલી વાતનો ઇન્કાર કોઈ ન કરી

શકે. જે ખુન કરીને દાદ મેળવવાની પ્રયા આપણામાં પડી જાય તો
 આપણે જેને ન્યાય માનતા હોઈએ તેને સાફ પોતપોતામાં ખુન
 કરતા યદ્દ જઈશું. કરોડો કંગાલ અને અપંગના દેશમાં આ સ્થિતિ
 ભયાનક છે. આપણો બળાત્કાર આ ગરીબો ઉપર ઉતર્યા વિના ન
 રહે. આનું પરીણામ સહુએ વિચારી લેવા યોગ્ય છે બળાત્કારને ધર્મ
 કરીએ તો હાથનાં કર્ષા હૈયે વાગવાનાં. એટલે આ વીરોની
 વીરતાની સ્તુતી કરવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિને આપણે કદી ન સાંખીએ.
 સરકારે ફાંસી દઇને પોતાનો પશુસ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે. પ્રજા-
 મતને તરછોડી પોતાની સત્તાના મદનું તાજુ પ્રદર્શન કર્યું છે, પ્રજાને
 ખરી સત્તા દેવાની સરકારની દાનત નથી એમ આ ફાંસીમાંથી અનુ-
 માન કાઢી શકાય. ફાંસી દેવાનો સરકારને અધિકાર અવશ્ય હતો,
 પણ કેટલાક અધિકાર સંગ્રહ કરવા પુરતા હોય તોજ શોભે. બધા
 અધિકારનો બધી વખતે જે મનુષ્ય ઉપયોગ કરે છે તેના અધિકાર-
 નો છેવટે નાશ થાય છે... પ્રજાને ક્રોધ કરવાનું સરકારે સાફ દારણ આપ્યું
 છે. પ્રજા ક્રોધ કરે તો હાથ આવેલી બાજુ ખોલ બેસે. પ્રજા ક્રોધ કરે
 એમ કેટલાક અમલદારો ઈચ્છતા પણ હોય, તેઓ ઈચ્છે
 કે ન ઈચ્છે, આપણો માર્ગ સીધો છે. સુલેહ કરતી વેળા ભગતસિં-
 હની ફાંસી આપણી ઉપર લટકી રહેલી હતી. તેમને અને તેમના
 સાથીઓને ફાંસીની સજા માફ કરવાનો. વિનય સરકાર વાપરશે
 એવી આપણને આશા હતી. તે આશા નિષ્ફળ ચતાં કદેલી પ્રતિજ્ઞ
 આપણે ન તોડીએ, પણ આ પડેલો ધા ઝીલી લઇને પ્રતિજ્ઞા
 પાલન કરીએ. આવા કદિન મંજેગોમાયે એ પાલન કરતાં ધાર્ડ્ય મેળ-
 વવાની આપણી શક્તિ વધશે મટશે નહિ. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરત
 એટલે સમાધાની તોડતાં આપણું તેજ ઘટશે, શક્તિ ઘટશે ને ધ્યેયન
 પહોંચવામાં પડેલી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થશે. એટલે ગુરસો પી જઈને
 .. પ્રે વળગી રહી કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ જ આપણો ધર્મ છે.

ભગતસીંહ તથા તેમના સાથીઓ જો કે આજે દેશની દ્રષ્ટિથી દૂર ચલા છે તોપણ તેમની અજબ દેશભક્તિ તથા અપૂર્વ વીરતા તો આજે હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બની છે. સરદાર ભગતસીંહની વીરતા એમ તેના પ્રત્યેક શબ્દમાં તરી આવે છે અને તેણે પોતાને કાંસી અપાતા પહેલા જ એક પત્ર પોતાના નાના ભાઈને તથા ખીન્ને અરકારને સંબોધી લખ્યો હતો તે તેમની અપૂર્વ વીરતા તથા હિંમતના દ્રષ્ટાંતરૂપ છે. તેમણે પોતાના ભાઈને લખેલો પત્ર નીચે મુજબ હતો.

“ખાર કુલતાર! તારી આખોઆ આસુ જોઈ મને બારે દુઃખ થયું હતું આજે શબ્દો લાગણીથી છલોછલ લાગેલા હતા, તે હું સહન કરી શક્યો નહીં. ખારા ભાઈ! તું એકાગ્રચિત્તથી અભ્યાસ ચાલુ રાખજો ને તખીયતની સંભાળ રાખજો. રખે હુદય ખોઈ ખેસતો. જુઝાતોદિપક, હું તને વધારે શું કહું કે એક નાતું ગીત છે તે સાબળ:—

‘હિંમતની સામે ન ફરીયાદ કરો,

આખી દુનિયા ભલે સામે ઊભી રહે;

નસીબ સાથે યુદ્ધ ચાલો આદરો.’”

મિત્રો, મારા તો કલાકો મળ્યા છે. (સ્વગજની) ઉપા ઉધકતા જેમ સવારનો દીવો ઝાખો પડીને ઓલવાઈ જાય તેવો હું છું. તમારો આદર્શ અને શક્તિ દુનિયાભરમાં ચમકાર ફેલાવશે, તો પછી આ મુઠીભર માટી રોળાઈ જાય તો શું? ત્યારે છેલ્લી વિદાય! વહાલા દેશભાઈઓ, તમે આજ્ઞાદ બનો. અમે તો જાંબે પથે સફર કરવા માટે જઈએ છીએ. ભાઈ, હિંમત રાખજો. નમસ્તે!
પરમપ્રિય તારો ભગતસિંહ”

સરદાર ભગતસીંહની વીરતાના સંબંધમાં નીચેનો પત્ર તેમની વીરતાનું એક વધુ દ્રષ્ટાંત રજૂ કરે છે. તેમને ગાળીથી વીંધી નાખ્યા સરકારે તા. ૩ જી માર્ચ સુધીમાં ઘણી અરજી કરવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ

દયા માટે અરજી કરવાને બદલે સરકારને ખુલ્લો પડકાર કરતો એક પત્ર લખ્યો હતો જે નીચે મુજબ હતો—

“ સરકારે અમને દયા માટે અરજી કરવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ અમે ચોર-ડાકુ કે મવાલીઓ નથી, પરંતુ આઝાદીના યુદ્ધના કેદીઓ છીએ અમારી ગેરઅમારવાત અની-આઝાદીની તમન્ના જાગી હતી અને તેથી અમે અમારા માર્ગે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા યાદોમ મુકાવ્યું હતું અમે ભલે અહિંસક કેદીઓ ન હોઈએ, છતાં અમે રાજદારી કેદીઓ તો છીએજ. જે સરકારમા ન્યાયનો જરા પણ છોટો હોય તો તેણે અમારી સાથે રાજદારી કેદીઓ જેવું વર્તન રાખવું પડે છે. અમે ચોર-ડાકુઓ નથી તેથી સરકાર પાસે દયાની-ક્ષમાની ક્ષુદ્રક બીજ માગના નથી. અમે દયાની અરજી કરી કાળાપાણીએ જવા માગતા નથી. અમને ફાંસીને લાકડે ચડવું પણ પસંદ નથી. મરકારે તો અમને ગોળીથી બીધી નાખવા જોઈએ અને સરકારને તેના કરતા પણ વધારે ભયકર વધારે કરપીણ કે વધારે ક્રૂર સજા જડતી હોય તે તે સજાનો અમન અમારા પર ભલે કરે. જગતના ઇતિહાસમા સ્વરાજ્યનો પ્રાથમિક હક્ક માગતા રાજદારી કેદીઓને ફાંસીને લાકડે લટકાવવાના દાખલા શોધ્યા જડતા નથી. અમને કાળાપાણી કે ફાંસીને માથડે લટકાવવાને બદલે સરકારે લરકરી મોદજરોને જેવમા મોકલી અમારાપર ગોળી ચલાવવી જોઈએ. તે સમયે અમે એ ગોળીઓ કુલની માફક ખુલ્લી છાનીએ ઝીલી મૃત્યુને આવીંગત કરીશ. ફાંસી જેવી નિર્મોલ્ય સજા કરવાનો કાર્ષ્ણિક અર્થ નથી. સરકાર અમારી આ અતીમ ઈ-છા સ્વીકારશે ? ”

મરદાર ભગનમીંદને ફાંસી મગના અજાઈ જેલવાત્રાનો લાભ જે પ્રમાણના મુકકમાઓને અંગે મળેતો તે ઉપરથી ભગતસીંદ દિમાના કેટલાક તમથો એરી પણ દલીલ કરવામાં પુગ્ગરી હતા ? આવે છે કે તે દીમના પુગ્ગરી દતા; પંડુ તે વાન તેમજે પોતાને ફાંસી અપાના પદેધા

જે એક પત્ર બહાર પાડેલો તે ઉપગ્રી માની શકાય તેમ નથી. તેઓ અહિંસામાં માનતા ન હતા એમ માની શકાય પરંતુ તેથી તેઓ હિંસાના ઉપાસક હતા એવી કલ્પના કરવી તે કેવળ અસ્થાનેજ લેખી શકાય તેમણે દેશના વાતાવરણને અનુસરી પોતાના મત્રોને સંબોધી જે પત્ર લખેલો છે તે મનનીય છે અને તેનો ખારીકાધથી અભ્યાસ કરવો વટે છે આ પત્ર તેમણે તા ૧ જ ફેબ્રુઆરીના દિવસે ન્યારે સરકાર તથા મહાસભા વચ્ચે સમાધાનીની મત્રણા વાલી રહી હતી ત્યારે લખ્યો હતો અને તે ૪૫ નાના કાગળ ઉપર લખાયેલો હતો એમ કહેવામાં આવે છે આ પત્ર નીચે મુજબ હતો —

“ મ્યારા દોસ્તો, આજે આપણી હીલચાલ અત્યંત મહાત્વની પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થઈ રહી છે એક વર્ષના ભીષણ સત્રામ પછી ગોળમજી પરીપદે આપણી સમક્ષ રાજસાસનના પરિવર્તન સંબંધમાં કેટલીક ચોકકસ બાબતો રજૂ કરી છે અને મહાસભાના નેતાઓને આમત્રણ આપી જણાવ્યું છે કે તેઓ આવીને રાજસાસનના સુત્રો નક્કી કરવામાં સહાય આપે આ પરિસ્થિતિમાં મહાસભાના આગેવાનો લડત મોકુફ રાખવાને તૈયારી કરતા જણાય છે આ નેતાઓ લડત મોકુફ રાખવાનો કે ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય હરે એ વાત આપણે માટે કંઈ બહુ મહત્વની ન જણાય, પણ એક વાત નિશ્ચીત છે કે ચાલુ લડતનો અંત કોઈને કોઈ રીતે સમાધાનીમાં આવે એજ ઈષ્ટ છે પછી એવી સમાધાની વહેલી મોટી થાય એ તો જુદી વાત છે

સાચું પુછો તો સમાધાની એ કંઈ નપાટ કે નિવંનીય વસ્તુ નથી એમ સમજવામાં આપણે જુલોએ છીએ,

સમાધાની
એટલે શું ?

એવી ઉનદુ ગંજનૈતિક વડતોમાં તો સમાધાની એ એક આવશ્યક અગત્ય જણાય કોઈ પણ પ્રગ્ન જે અસાચારી શાસકો મને

માટે છે, તે સરખાતમા અમદ્દણ થાય અને પોતાની લડતના મં
કાળમા આવી સમાધાનીથી કંઈક અંશે રાજનૈતિક સુધારાઓ મેળ
વતી જાય, પરંતુ એ પ્રજા પોતાના ઈષ્ટ ધ્યેય તરફ પહોંચતાં પહો
ચતા પોતાની શક્તિ એવી સચોટ રીતે એકાગ્ર કરતી જાય છે.
પરીણામે દુરમનો સામેનો તેનો આખરી હથો એવો સચોટ અં
જોરદાર હોય છે કે લલલલા ચમરખંધી શાસકોના તેની આગળ
જુકા થઈ જાય છે, એમ છતાં કોઈ વાર એમ પણ બને કે એવ
આખરી લડત પછી પણ સમાધાની કરવી પડે; આ વાતનું ઉદાહરણ
રશીયાના ઇતિહાસમાંથી સ્પષ્ટરીતે મળી આવે છે.

૧૯૦૫ માં રશીયામા ક્રાન્તીની લહર ઉઠી. ક્રાતીકારી આગેવાને
મોટી મોટી આશાઓ રાખીને બેઠા હતા. વિદે
રશીયન ક્રાન્તીનો સમા નાસીગયેતો ભેનીન એ પ્રમુખે પાછો આવ
ઇતિહાસ. રજો હતો. ક્રાન્તીનો એ વિધાતા હતો. ભેડોએ
કાઈ કમળખંધી સૈનિકોના ખૂન કર્યા તે કેટલાયે
મકાનો સળગાવી મુક્યા પણ એથી કંઈ સફળતા ન મળી. માત્ર એની એટલ
અમર થઈ કે કેટલાક સુધારા કરવા મરકારૂતપર થઈ અને કમુખાની
એક જનની પાર્લામેન્ટની સ્થાપના થઈ. એ પ્રમુખે એ પાર્લામેન્ટ
મા જવાનો ભેનીને આદેશ આપ્યો, પરંતુ ૧૯૦૬ માં એજ વાતનો
એણે વિરોધ કર્યો; વળી ૧૯૦૭ માં એજ પાર્લામેન્ટ કે જોના અને
અધિકારો ઉપર કાપ પડ્યા હતા, તેમાં પાછા જનની તેણે દાક્ષ
કરી અને એનું કારણ માત્ર એટલું જ હતું કે પોતાના રાજનૈતિક
આદેશનના મમથન માટે એ પાર્લામેન્ટનો તે ઉપયોગ કરી લેવા
માંત્રનો હતો.

એજ પ્રમાણે ૧૯૧૭ પછી જ્યારે રશીયા અને જર્મની વચ્ચે
સંઘર્ષની વાટાઘાટ ચાલી, ત્યારે ભેનીન સીવાય જામી જાય જ એવી
મુશ્કેલી વિરુદ્ધી હતા જ નહીં. એમ છતાં પણ ભેનીને કહ્યું હતું કે:—

“શાંતિ-શાંતિ-ફરી ફરીને શાંતિ-અને કામપણ કિંમતે મારે શાંતિ જોઈએ છે. એટલે હું તો આવી સંધી કરવામાં રશીયાના કેટલાક પ્રાંતો જો જર્મનીને આપી દેવા પડતા હોય તો તે પણ આપી ને દેશમાં શાંતિ સ્થાપવાની તરફેણમાં છું.” અને જ્યારે કેટલાક બોલશેવીક આગેવાનોએ પણ લેનીનની આ નીતિનો વિરોધ કર્યો, ત્યારે લેનીને તેમને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું કે “આ પ્રસંગે બોલશેવીક સરકાર જર્મની સાથે મુકાબલો કરવાને અસક્ત છે અને એવે વિષય પ્રસંગે આપણી સહિથી પહેલી ફરજ તો એ છે કે લડત મોકુફ કરી આપણી સરકારને મજબુત બનાવી લેવી.”

એટલે આ દૃષ્ટાંત આપી હું એ વાત બતાવવા માગુ છું કે “સમાધાની” એ પણ એક એવું હથિયાર છે કે જે દયીઆરનો રાજનૈતિક લડતમાં ડગલે ને ડગલે ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય છે. અને એમ થાય તોજ બીજી લડત ખેલીને થાકેલી પ્રજા થોડાવખત માટે આરામ મેળવી શકે અને બાકી આખરી યુદ્ધ માટે એથી વધુ તાકાત મેળવી મેદાનમાં આવવા તૈયાર થઈ જાય.

પણ સમાધાનીની આ બધી વાતોમાં આપણો આદર્શ-અંતિમ ધ્યેય ન જુલોઈએ, એ તો સદા સર્વદા આપણી આદર્શ ન જુલાય. સામેજ હોય. જે ધ્યેયને માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે સંબંધમાં આપણા વિચારો કેવળ ખુદ અને નિર્ધીત હોવા જોઈએ. જો આપણે સોજ આનામાંથી એક આનો જા જાણ, તો એક આનો ખીરસામાં નાખી, પંદર આના માટે વળી હો જંગ ખેલવા મેદાને પડવું જોઈએ. દિલ્લિયાનના મુવાલ પક્ષ-દોઝાની જે વાત સામે આપણો તીરસ્કાર છે, તે એજ છે કે એમ ૧ કામ આદર્શ નથી. તેઓ માત્ર એક આના માટેજ લડતા હોય અને તેથી તેમને કશુંજ મળતું નથી જે સ્વભાવિક છે.

આને દિલ્લિની વર્તમાન લડત આસ ફરીને મધ્યમ વર્ગના લોકો પર ચાલી રહી છે અને એ વર્ગનું ધ્યેય મીમા-

મહાસભાનું દ્યેય બદલ હોય છે. મહાસભા વેપારીઓ અને
 શું છે? ધનીકાને ઈલાક ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી
 કષ્ટક અધિકારો મેળવી લેવા માગે છે, પરંતુ
 દેશના કરોડો મજૂરો અને ખેડૂતોનો એમ ઉદ્ધાર નથી થઈ શકવાનો.
 જો દેશ માટેની લડાઈ ચડવી હોય તો મજૂરો, ખેડૂતો અને સામાન્ય
 પ્રજાજનોને આગળ લાવવા પડશે અને તેમને લડત માટે સંગઠીત
 કરવા પડશે. આગેવાનો એ બધાઓને આગળ લાવવા કાંઈ કરતા
 નથી-કરી શકતા નથી. આ ખેડૂતોને પરદેશીઓના પંજામાંથી તેમજ
 સાથે સાથે જમીનદારો, જગીરદારો અને ધનીકાના પંજામાંથી પણ
 છોડાવવાના છે, પરંતુ મહાસભાનું એ દ્યેય નથી.

એથી હું કહું છું કે મહાસભાવાદીઓ સંપૂર્ણ ક્રાંતી ઇચ્છતા
 નથી. સરકાર ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી તેઓ થોડા ધણા સુધારા
 મેળવવા માહે છે. દિલના ધનવાન વર્ગ માટેના ફેટલાક લાભો મેળવી
 લેવા ઇચ્છે છે, અને તેથી હું એ પણ કહેવા માંગું છું કે મહાસ-
 ભાની લડત-અગવળ કાતો નિષ્ફળતા કે કાં તો સમાધાનીમાં
 પીરમવાની છે.

આ પરીસ્થિતિમાં નવજીવાને એમમજી લેવાની જરૂર છે કે તેમને
 માટે વિષમ યુગ આવી રહ્યો છે. તેઓ કતાર
 નવજીવાનોની ફરજ ન થાય, તેમની શુદ્ધિને વીત્તમ ન થાય
 અને તેઓ મદા માવધાન રહે એ ખામ અગ-
 ત્યનું છે. મહાન ગાંધીજીનો એ લડતોનો અનુભવ મેળવો લીધા પછી
 વર્તમાન પરીસ્થિતિ અને આપણા ભાવી કાર્યક્રમ સંબંધી સાફ માફ
 નીતિ નક્કી કરી નાખવી એ આપણે માટે આજે ખુબ અગત્યની
 વાત ધર્મપદી છે. આટલે વિચાર કરી લીધા પછી હું મારી વત કેવળ માદ્ય
 સબ્જોમાં તમારી મમજી રજી કરવા માંગું છું. આપણે જાગૃત અમર
 ૭ અમર

છે અને તેનો ઉપયોગ ખુબ સમજપૂર્વક કરવાની જરૂર છે. જ્યારે આપણે એ પોકાર કરીએ છીએ ત્યારે ખરેખર તે પ્રમાણે આપણે અમલ કરવા માગીએ છીએ એમ હું માનુ છું. ‘એસેમ્બલી બો-મ્બ કેમ’ વખતે કાતીની અમે જે વ્યાખ્યા કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે. “કાતીનો અર્થ તો એ કે સમાજની વર્તમાન પ્રણાલીકા અને જડ સંગઠનને ઉખેડીને ફેંકી દેવું—અને એ ઉદ્દેશ માટે પહેલાં આપણે સરકારની તાકાતના માપ કાઢી લેવા જોઈએ. આજે રાજતંત્રની લગામ ધની ઠેના હાથમાં છે, પરંતુ સામાન્ય જનતાના હિતોના રક્ષણ માટે, આપણા આદર્શોને મુર્તીમત કરવા માટે, એટલે કે કાર્લમાક્સના સિદ્ધાંતો અનુસાર સમાજનું નવીન પ્રણાલીકાથી સંગઠન કરવા માટે આપણે સરકારનું તંત્ર આપણા પોતાના હાથમાં લેવા માગીએ છીએ. એજ ઉદ્દેશ માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ, પરંતુ તે માટે આપણે સામાન્ય જનતાને શિક્ષિત કરી મુકવાની જરૂર છે.

જેઓ આવી મહાન કાંતીનું ધ્યેય રાખીને ફરે છે તેમને માટે નવા રાજતંત્રમાં શુ ધ્યેય હોવું જોઈએ તે આપણે સમજીએ. ક્રાંદપણ રાજતંત્રની સંગીનતા જોવા આપણે માટે નીચેની ત્રણ વ્યાખ્યાઓ જોવી એ ખાસ જરૂરનું છે:—

૧. રાજતંત્રની લગામ કેટલે અરો દિંદીઓના હાથમાં રાખવામાં આવે છે.

(૨) રાજતંત્ર અથવા તો માટે કેવા પ્રકારની મરકારની રચના કરવામાં આવે છે અને એવા નવા તંત્રમાં શાગ સેવાની આ પ્રગ્નને કેટલે અરો તક મળે છે.

પ્રજના સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને મતાધિકાર આપવાની જરૂર છે. હિંદી સરકારની 'રાજસભા' માત્ર ધનવાનોની મંડળી જેવી છે અને તે પ્રજાને રૂસાવવાના એક પીંગરા જેવી છે. તેથી એ સંસ્થાને નાણુદ કરી, જેમાં પ્રજાનાજ પ્રતિનિધિઓ હોય એવીજ એક સંસ્થા રાખવી જોઈએ. નહિ તો તે "પ્રાતીક સ્વરાજ" નહીં પણ એ તો "પ્રાતીક જુલમ" થવાનો છે એ પણ બધા યાદ રાખે.

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી કુલ પરિસ્થિતીનો તોડ કાઢી લેવાની જરૂર છે. જો કે આપણે માનીએ સમાધાનીનો સાર છે એ કે સમાધાનીનો અર્થ આત્મસમર્પણ અથવા સ્વરાજ્યની કષ્ટતાત નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એ છે કે એક કદમ આગે બરો ને કંઈક આરામ થો. એ સાથે સમાધાનીનો બીજો કાષ્ટ વિશેષ અર્થ નથી એ પણ આપણે સમજી લઈએ, કારણ કે સમાધાની એ આપણું અંતીમ લક્ષ્ય પણ નથી. આપણે ઉતરવાનો ખરો એ નથી. આપણા દળનું નામ "સોશી-યાલીસ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટી" છે એટલે એક સામાજિક, સોશીઆલીસ્ટ કે કોમ્યુનિસ્ટ સંઘર્ષની સ્થાપના કરવાનું એનું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. મદાસભા અને આપણા દલના અંતીમ ધ્યેયમાં એ ફરક છે કે ભારે રાજનૈતિક ક્ષતીને પરિણામે સામનતંત્ર અંગ્રેજોના હાથમાંથી નીકળી જઈ હિંદીઓના હાથમાં આવે ત્યારે જેમનું ધ્યેય "કોમ્યુનિઝમ" છે એવા માણસોના હાથમાં એ તંત્રની સગમ મુકવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે, અને એ માટે મજુરો અને ખેડૂતો ને સંઘડીત કરવા એ જરૂરનું છે કારણ કે ભેડાં રીટીંગ કે ભેડાં ફરિશીનની જગ્યાએ મર તેજ બગાડુર કે મર પુરખોનમદાસ આવે તો કંઈ આમ પ્રજાનો શુકવાર વગર જવાનો નથી.

આ પરિસ્થિતીમાં નવજુવાન કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આ દેશમાં નેતાઓ તો ઘણા અને છે—પણ!

ઠાપકતાઓ આપણા દળને નેતાઓની જરૂર નથી. તમે જોઈએ જો સસારી હો, અને બાળબચ્ચા કે કુટુંબની જાનબચા જકડાયલા હો તો મહેરબાની કરીને અમારે પથે આવવાનું માની જ વાળજો. જો તમે અમારા ધ્યેય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હો તો એવી સહાનુભૂતિ કે સહાય બીજા કોઈ માર્ગે આપતા રહેજો. કડક નિયમન પાલન કરી શકે એવા નવજુવાનો જ દેશની લડતને આગેકદમ ઉઠાવી શકશે. આ ધ્યેય માટે દળ છુપી રીતે છાનામાનાં કામ કરે એવી કંઈ જરૂર હું જોતો નથી. આપણે યુવકો માટે “સ્વાધ્યાય મંડળ” ખોલવા જોઈએ. પત્રિકાઓ, નાનાં નાનાં પુસ્તકો, પુસ્તકાલયો, ભાષણો અને વાતચીતો મારફત આપણે આપણા વિચારોનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કરવો જોઈએ.

એ સાથે આપણા દળે એક સૈનિક વિભાગ પણ સંગઠિત કરવાની જરૂર છે. કોઈ કોઈવાર એની ખાસ આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. આ બાબતમાં હું મારી સ્થિતિની સાક્ષી સૈનિક વિભાગ ચોખવટ કરી નાખવા માગું છું. હું જે કંઈ કહું તેમા ગેરસમજુતી થવાનો સંભવ છે પણ હું જે કોઈ કહું તે શબ્દો કે વાક્યોમાંથી કોઈ ગૂઢચર્ચા શોધવાની જરૂર નથી એવી મારી વિનંતી છે. એ તો હવે જાણીતી વાત છે કે હું એક બળવાખોર (Terrorist) જાહેર થયો છું, પરંતુ હું બળવાખોર નથી. હું એક એવો ક્રાંતીવાદી (Revolutionary) છું કે જેની પાસે એક વિસ્તૃત કાર્યક્રમ છે જે ચોક્કસ વિચારો અને આદર્શોથી કામ કરે છે. મારા આ કથનથી રામપ્રસાદ બીસ્મીલની માફક મારા પર એવું દોષ રોપણું કરવામાં આવશે કે ફાસીની કાળ-કાટડીમાં પડી રહેવાને પરીણામે મારા વિચારોમાં પણ કંઈક પરીવર્તન થઈ ગયું છે, પરંતુ એવું કશું જ નથી. મારા વિચારો છે તે કાયમ છે. હજી પણ મારા હૃદયમાં પહેલાના જેટલો જ ઉત્સાહ છે

અને જેમ જહાઝ માં જે મતલબ હતું તેજ આજે પણ છે. મારી આ દૃઢ માન્યતા છે કે મોઝમ અને મીસ્તોસોના ઉપાયોથી આપણે કરોજી વાલ મેળવી શકવાના નથી માગ એ કથન મારેનો પુરાવો કે ખાત્રી જોઈએ તો હિન્દુસ્થાન મોરીયાવીઝ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટીના ઇતિહાસમાંથી તે પુરી રીતે મળી રહેશે માત્ર જોખો ફેકવા એ નકામું છે એટલુંજ નહીં પણ ખુબ હાનિકારક છે. કોઈ ખાસ પ્રમોગેએજ એની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે આપણું મુખ્ય જ્યેષ્ઠ તો મજુરો અને ખેડૂતોનું મજદૂન કરવાનું હોવું જોઈએ મૈનિક વિભાગમાં યુદ્ધ સામગ્રી તો માત્ર કોઈ ખાસ પ્રમુખ માટેજ એકત્ર કરવામાં આવે છે જેનવલ્લુનાનો આ માર્ગે પ્રયત્નો કરશે તો એક વર્ષમાં સ્વર્ગજ તો નહીં પણ ભારે કુરખાની અને ત્યાગની આકરી પરીક્ષામાંથી પમાર થયા પછી અવશ્ય વિજ્ય તો મેળવશે. ઈન્કીલાબ જીંદગાદ ! ”

સગદાર ભગતમીદે તો આમ પોતાનું જીવન દેશને અર્પણ કર્યું છે. માતૃભૂમિને યુવામીની જાજરોમાંથી મુક્ત કરવા તેનો આત્મા કેટલાય વર્ષોથી લખુડી ઉઠ્યો હતો. બંને તેનું મ્યુલ શરીર આજે આપણી દ્રષ્ટિ સમક્ષ ના હોય પરંતુ તેનો આ મા તો આજે ૧૨૦૨ વિપ્લવના જ્વની કાદી ગયો છે તેનો આત્મા આજે ઉચ્ચ કોર્ટએ પહોંચ્યો છે અને તેણે અખાતરદ દરેકના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને પોતાના અદ્યતિ જ્વની પોકાર્યો છે ભગતમીદે તો જીવીએ જાણ્યું અને મરીએ જાણ્યું અને ફુનીયાને તેનો પાઠ પઠાવ્યો.

અમર રહે! ભગતમીદ,

અમર રહે! મુખદેવ,

અમર રહે! રાજગુરુ—“ ઈન્કીલાબ જીંદગાદ ! ”

“ ઇશુ અને ગાંધી ”

આ પુસ્તક ઉંચા આર્ટ પેપરમાં છપવામાં આવેલું છે તેમાં ઇશુ અને મ ગાંધીજીના જીવનની તુલના કરવા ઉપરાંત બન્નેના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોના દ્રશ્યોના સુન્દર ફોટોઓ નજરે પડે છે આ પુસ્તકના દ્વિતીય મુખપૃષ્ઠપર જાણીતા કળાકાર રા કનુ દેસાઈની કલાકૃતિ સર્જાઈને રજૂત કરે છે આ કલાકૃતિમાં ઇશુનો ક્રોસ અને ગાંધીજીનો રેટીઓ તથા લંકણી તેમજ રાષ્ટ્રધ્વજની ગુચળી અને મધ્ય વિભાગમાં ઇશુ તથા મહાત્માજીની આકૃતિ એની સુદર રીતે ગોઠવવામાં આવી છે કે તે જોતાજ નયનો તૃપ્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ આ પુસ્તકમાં કુમાર કાર્યાનયની કલાત્મક છપાઈ એ તો કાઠ અનેરી ભાત પાડે છે દરેક પાને ઇશુ અને ગાંધીજીના વચનામૃતો વાચકનું મહેજે ધ્યાન આકર્ષે છે આખું પુસ્તક આર્ટ પેપરમાં છતાં કૌમિત માત્ર ચાર આના પોચેજ ભુલું

એક વચનામૃત —

‘ આજે હું બળવાખોરની પકિતમાં છું પણ દુનિયા મદાને માટે સાચું ખોટું પારખનાર વિનાની રહેવાની નથી દેશનો દિગ્વિજય ના હા ક જ દહી શકતો નથી પણ પ્રેમ મિત્રી સખત હોઈ બળવાન છે આ મમે તેટલા કદ સહન કરના શમિમાન છે ’
— ઇશુ

“ આ સસ્તનત વફાદારીને લાયક નથી તે મને રાજદ્રોહને લાયક વાગી તેથી રાજદ્રોહને મારો ધર્મ કરી મોકલું રાજદ્રોહ ધર્મ હોવાથી આને હું ધર્મપુરૂષ માનું છું આ નાજનીતિનો હું પ્રતિશ્વ નાશ કરું છું રાજકર્તાનો વાળ પણ તાકો કરવી ઇચ્છા નથી ”
— ગાંધીજી

રતનપોળના નાકે
ગાંધીગાદ
અમદાવાદ.

પ્રકાશક
કપીલપ્રસાદ મહામુખબાઈ દવે
ન્યુમએન-૮, શુક્રમેલો એન્ડ
પબ્લીશર

અમારાં પ્રકાશનો.

“કુતકાર” ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહની રસાયણી કલમથી લખાયેલી છ સુંદર નવલિકાઓનો આ એક સુંદર સંગ્રહ. સુંદર કાગળ, ૮૦ પૃષ્ઠો, છતાં કીંમત માત્ર ચાર આના તે વિષેના કેટલાક અભિપ્રાય.

(૨) “લેખકે ઉર્મીના આવેશમા જુદે જુદે વખતે લખેલી અને સામયિકોમા પ્રસિદ્ધ થયેલી છ નવલિકાઓનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા—ખાસ કરી છે નવલકથાના સાહિત્યમા શ્રી સુનીલાલે અમુક રચાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમ પણ કહી શકીએ કે સાહિત્યમા એ ભાઈ સિદ્ધહત છે. તેમની નવલિકાઓનો સંગ્રહ આ પહેલવહેલોજ પ્રસિદ્ધ થાય છે.....પ્રકાશકે સમાજને આવું બોધક નવલિકાસાહિત્ય પ્રમાણુમા સસ્તી કીંમતે પીરસી ગુજરાતી વાચકોની સેવા બજાવી લેખાશે. પુસ્તક ૮૮ પૃષ્ઠનું જે બહુ કાચું પુકું છે અને મુલ્ય માત્ર ચાર આના છે.” (અબ્દુલ)

“વિવિધ સામયિકોમા વિવિધ સમયે રા. સુનીલાલ શાહની પ્રકટ થયેલી સુંદર વાતોનો સંગ્રહ છે. રા. કવિવ્રતસાહે અમદાવાદમા મુખ્યમંત્રીમાચાર અને દેાનીકલના એજન્ટ તરીકેની પ્રવૃત્તિ જોડે પુસ્તક પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાના જે અભિપ્રાય સેવ્યા છે તેમા તેમને ફત્તેહ મંગા એવું અમે ધન્યહારીએ છીએ.” (ગુજરાતીપંચ)

“ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર, શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહની છ સુંદર નવલિકાઓની આ ગ્રંથળી જે ઉર્મીના આવેશમા લખાએલી એ છએ નવલિકાઓ વાચનારનું ચિત્ત આકર્ષે છે અને પુસ્તકમાની છએ નવલિકાઓ પુરી કર્યા સીવાય ઉદ્ધવનું મન ચતું નથી....પુસ્તક ધણું આકર્ષક અને રસમય છે. લેખકની ઈચ્છાથી તે

આને આખો ગુજરાત પરિચિત છે એટલે તે વિષયમાં તો કાંઈપણ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાતના નવા સાહિત્યયુગમાં ખીજાં પુસ્તકોની સાથે આને પણ સ્થાન મળે છે. તેના બાલ અને આતર લક્ષણો જોતાં તેની કીંમત ચાર આના વધારે પડતી ગણાય નહિ.” (‘સંદેશ’)

“ ઈશુ અને ગાંધી ” આર્ટ પેપરમાં છપાયેલું ઈશુ અને માધીજીની તુલના કરતું સુંદર ફોટાઓવાળું દ્વિરંગી મુખપૃષ્ઠવાળું પુસ્તક જે વિષે વર્તમાનપત્રોએ સુદર અભિપ્રાય આપેલ છે. કી. ચાર આના.

‘ઓલીયાની આરસી’—આ પુસ્તક એક વિવિધ પ્રકારની હાઅરસિક, બાળોપયોગી તથા સામાજિક વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. સેખક “અમિકુમાર”. જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળની પ્રેરણાથી દોરાયેલું અને છપાયેલું મુખપૃષ્ઠ છતાં કીંમત બાર આના.

“ રાષ્ટ્રનો રણનાદ ”—રાષ્ટ્રીય ગીતોનો સંગ્રહ. કીંમત ત્રણ આના—(આ પુસ્તક સરકારે જાત કર્યું છે)

આ ઉપરાંત “ મૌર્યા ”, ‘ પ્રસ્થાન ’, ‘ ગાંધીવ ’ તથા ખીજા રાષ્ટ્રીય તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય સર્ગવતી સંગ્રહાઓના પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી મળશે. બહારમામના ઓડિયો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

રતનપોળના નાકે ગાંધીરોડ અમદાવાદ	}	કર્પીલપ્રસાદ મહામુખભાઈ દવે ન્યુમએન્ટ, શુકમેયર એન્ડ પંચીશર
--------------------------------------	---	--

ઉત્તમ પુસ્તકો એ ગૃહનો શણગાર છે

આજે ગુજરાતમાં યેરેર અનેક દષ્ટિએ અવનવું સાહિત્ય સર્જાય છે. આ સાહિત્યનો મંગલ દરેક અવસ્ય કરે કેટલાક પુસ્તકો.

પળખનું પ્રથમ કાવ્ય	૧-૮-૦	વિઠ્ઠલભાઈની ગજનાઓ	૦-૪-૦
બગાળનો બગવો	૧-૮-૦	બારડોલીની હીજરત	૦-૨-૬
ચોખ્ખયુગનું બગાળ	૨-૮-૦	ખોરસદની વીરાગનાઓ	૦-૨-૦
(બે ભાગ)		ઈશુ અને ગાંધી	૦-૪-૦
Soviet Russia		કુતકાર	૦-૪-૦
by P Jawaharal	૧-૮-૦	ફાસી	૦-૫-૦
P Jawaharal'sspe		ઓધીયાની આરસી	૦ ૧૨ ૦
echoes & writings	૧-૦-૦	ત્યાગની પ્રતિમા	૦-૫-૦
જવાહીર આલમ	૦ ૧૨ ૦	કાન્તી	૦-૬-૦
(વિવિધ મુદ્રે દર્શો)		કાન્તીકારી લક્ષ્મ	૦-૩-૦
આખરી ફેસલો		વીર વ' નભલાઇ	૦-૨-૬
(દાહી મુધીના મહાત્મા		ગોરા કે ગેઝારા ?	૦-૨-૦
જીના લાખણો-એ ભાગ)	૧-૪-૦	મહાત્માજીના અતરનાદ	૦-૪-૦
મીસગનો મુક્તિસંગ્રામ	૦-૧૨ ૦	પડીત જવાહીરલાલ	૦-૫-૦
એશીયાનું કનક	૦ ૧ ૦	ગાંધીજી (બાળકો માટે)	૦-૨-૦
હંગેરીનો તારણદાર	૦-૮-૦	"પરવડાને મંદિરથી"	૦-૫-૦

બે ભાગ.

અમેરીકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ	૦-૪-૦	વીરાગનાઓની વીરહાક	૦-૨-૬
કુરબાનીની કથાઓ	૦-૬-૦	વેણીના ફૂલ	૦-૪-૦
જગતના જવામદો	૦-૭-૦	હાવરડા	૦-૪-૦
પ્લાસીનું યુદ્ધ	૦-૪-૦	દરબારે અકબરી (સાદીક)	૩-૮-૦
રાજસ્થાનોની સમસ્યા	૧-૮-૦	મૈત્રે વિહાર	૧-૮-૦
ચુદ્દી ભાગ ૧ લો	૦-૧૦ ૦	ધાવટોપી	૦-૩-૦

” ” ૨ જો	૦-૧૦-૦	હાસ્ય કુંજ (લિ. ખેકાર)	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦	ભારત પુણ્ય પ્રવાસ	
સત્યાનાશ	૦-૧-૬	(કેનુ દેસાઈનું આલ્પ્યમ)	૧-૦-૦
કંકાવટી (દરેકે સ્ત્રીએ	૦-૮-૦	છટલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
વાચવા લાયક)		હિન્દ સ્વરાજ્ય (મહાત્મા-૨-૮-૦	
સૌભાગ્યની સાદી	૦-૧-૦	જીના હસ્તાક્ષરમાં)	

આ ઉપરાંત ખીજાં અનેક રાષ્ટ્રીય તથા આજોપયોગી સાહિત્યનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

વેપારી આલમને માટે

જો તમે તમારા હુન્નર-ઉદ્યોગને ખીલવવા ઇચ્છતા હોતો • ત્યાં રાખજો કે તે માટેનું ઉત્તમ સાધન તે કેવળ રાષ્ટ્રીય પત્રોમાં જાહેરખબર આપી એ જ છે.

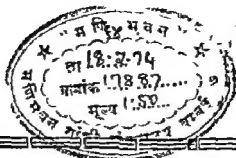
‘મુખ્યધસિમાચાર’, ‘જોએ કોનીકલ’, ‘મૌરાદ્વ’, ‘પ્રગત્યધુ’, વિગેરે રાષ્ટ્રીય પત્રોમાં તમારી જાહેર ખબર=તમારી સંપૂર્ણ રીતે.

લાવતાં માટે અમને પુછો.

રતનપોળના નાકે
ગાધીરોડ
અમદાવાદ

}

કપીલપ્રસાદ મહામુખલાલ દવે
-પુમએજ-૮, શુકસેનર એન્ડ
પબ્લીશર.

વિદાય

ખિરાદર નૌજવાં ! અમ રાહથી છો દૂર રેજે
અમોને પંથ ભૂલેલા ભલે તું માની લેજે;
કદિ જો હમદિલી આવે, ભલે નાંદાન કેજે;
ખિચાર કંહીય ના; લાખો ભલે ધિકાર દેજે !

એ દોસ્તો ! દરગુજર દેજો દિવાના બાંધવોને,
સખૂરી કયાંય દીઠી છે કહેજો આશકોને ?
દિલે શું શું જલે, દેખાડીએ ઉર-દાહ કોને ?
અમારી ભેવફૂરી યે કદિ સંભારશે ને ?

અગર જહેતર, ભુલી જાએ અમારી યાદ કાની;
ભુરી યાદે દુલખજો ના મુખી તમ અન્દગાનિ,
કદિ સ્વાધીનતા આવે-વિનંતી લાઈ ! છાની,
અમોને યે સ્મરી લેજો જરી પલ એક નાની !

('સૌરાષ્ટ્ર' માંથી)

Author Dave, K.M

Title Bhagat Singh aur
Lahornum Kavalu

Acc. No. 17887 Class No. G 9235
24V